

^STEEN
HUIS
MEURS
382|2018

DE HES ARNHEM

CULTUURHISTORISCHE VERKENNING

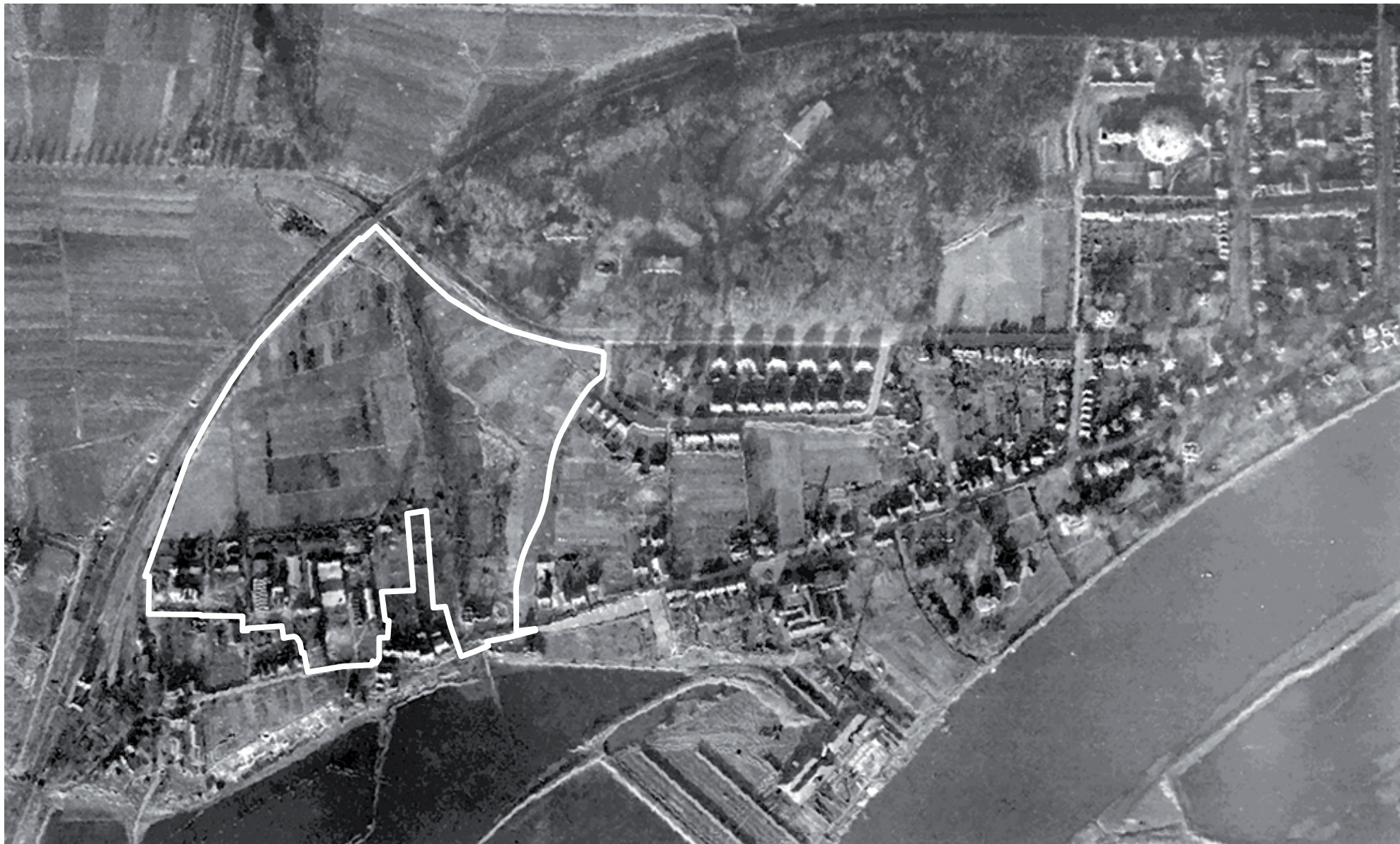
DECEMBER 2018

INHOUD

INLEIDING	5	3. GEBIEDEN EN GEBOUWEN	55
1. ONTWIKKELINGSGESCHIEDENIS	7	RUIMTELIJKE ANALYSE	55
Stedenbouwkundige context	7	De Slijpbeek	57
Langs de Utrechtseweg	11	De groene randen	59
Langs de Klingelbeekseweg	13	Het veld	60
Uitbreidingsplannen Arnhem	17	De helling	63
KEMA en de Klingelbeek	25	Het ensemble achter de klingelbeekseweg	65
Rosandepolder: van monumentaal bouwen naar fabriekshallen	29	4. KERNWAARDEN	67
De Hes	33	Steilrand: overgang van de Veluwe naar de Rijn	67
2. DE CONTRAMAL, LANDSCHAPSANALYSE	41	Tussenzone op een dubbele gradiënt	67
Topografie	43	Lommerrijk: de groene kwaliteit	67
Omgrenzing	45	Gelaagdheid en diversiteit	67
Choreografie	47	NOTEN & BRONNEN	68
Vegetatie	49	COLOFON	69
Water	53		

- ↓ Een beeld van buurtschap Klingelbeek vlak na de oorlog. De locatie van De Hes is wit omlijnd. In het gebied zijn de Slijpbeek, de bebouwing langs de Klingelbeekseweg en verschillende kwekerijen te zien. [GA]

INLEIDING

De Hes is de naam van een van bedrijfsterreinen van het voormalige KEMA-complex in Arnhem. Het gebied is omgeven door de Utrechtseweg, de Klingelbeekseweg, de spoorlijn richting Nijmegen en de woonbuurt Hoogstede. De Hes ligt grotendeels op het grondgebied van de gemeente Oosterbeek, alleen de oostflank hoort tot de gemeente Arnhem. Hoewel De Hes centraal binnen het voormalige KEMA-gebied is gelegen, speelde het terrein in de KEMA-tijd een bescheiden rol. De belangrijkste KEMA-locatie was landgoed Den Brink, aan de noordzijde van de Utrechtseweg. Hier werd vanaf de jaren dertig een monumentaal ensemble van laboratoria en kantoren in een parkachtige omgeving gerealiseerd. Een tweede cluster van laboratoria ontstond in de jaren zeventig in de Rosandepolder, vlakbij de Rijn, aan de zuidzijde van de Klingelbeekseweg. Hier was ruimte om het in 1973 grootste en modernste kortsluitlaboratorium van Europa te bouwen. De Hes ligt tussen beide clusters in en is met een viaduct verbonden met Den Brink en met een tunnel met de Rosandepolder. Zo waren via De Hes alle KEMA-gebouwen over eigen terrein bereikbaar. Op De Hes kwam in 1971 een laboratorium voor Toestellen en Installatiemateriaal en tien jaar later het ingenieursbureau van KEMA. Aan de zuidrand van het terrein, pal achter de lintbebouwing van

de Klingelbeekseweg, groeide in de nadagen van KEMA een conglomeraat van oude loodsen, nieuwe hallen en uiteindelijk ook moderne kantoorgebouwen. Na de verkoop van het hele KEMA-terrein aan projectontwikkelaar TCN (2005) werd de transformatie van het KEMA-terrein tot Arnhems Buiten in gang gezet. TCN ging in 2012 failliet. Met de aankoop door Amvest wordt De Hes nu als een meer autonoom onderdeel van Arnhems Buiten ontwikkeld tot een gevarieerde woonwijk.

Om bestaande kwaliteiten van De Hes op te kunnen nemen in de planvorming, kregen wij opdracht voor een cultuurhistorisch onderzoek. De resultaten van dit onderzoek worden in dit rapport gepresenteerd. We beschreven de ontwikkelingsgeschiedenis van het gebied en typeerden het terrein en de bebouwing. Parallel aan het cultuurhistorisch onderzoek is een analyse van landschap en buitenruimten uitgevoerd door landschapsarchitect Berte Daan. Haar bevindingen zijn in een apart hoofdstuk opgenomen. De cultuurhistorische en landschappelijke analyse vormde de input voor een kwaliteitskaart.

SteenhuisMeurs Vennebroek en Berte Daan,
september 2018

1. ONTWIKKELINGSGESCHIEDENIS

STEDENBOUWKUNDIGE CONTEXT

Het voormalige KEMA-terrein ligt op de grens van de Veluwe en het Rijnland. Den Brink ligt op het zand en hoort bij de flank van de Veluwe. De Rosandepolder heeft een ondergrond van rivierklei en maakt deel uit van het open landschap van de Rijn. De Hes vormt de overgang van het ene landschapstype naar het andere: het is een stijlrand met sterke contrasten tussen hoog en laag, zand en klei, de geslotenheid van het bos en de openheid van het rivierenlandschap. Vanaf de Veluwe zorgen beken voor de afwatering richting de rivier. De Hes wordt door zo'n beek doorsneden, de Slijpbeek, die ontspringt op het nabijgelegen landgoed Mariëndaal. Het water heeft in de loop van eeuwen het landschap vervormd tot een komvormig gebied, een naar de Rijn gekeerde arena.

Dat de mens zich lang geleden in deze omgeving vestigde, blijkt uit archeologische vondsten en oude routes op de Veluwe. In het nabijgelegen Oosterbeek staat pal op de Rijn een van de oudste kerkjes van Nederland, met delen van wel 1200 jaar oud. Op middeleeuwse kaarten is te zien hoe ter hoogte van wat nu De Hes heet, twee routes langs de Rijn liepen, over de hoge en de lage zijde van de stijlrand. De hoge route liep richting Utrecht, de tegenwoordige Utrechtseweg. De lage route volgde de rivier naar Oosterbeek en Wageningen, de tegenwoordige Klingelbeekseweg. Door hun ligging in het landschap ontwikkelden beide routes zich verschillend. De hoge weg is deftig, met veel bomen, buitenplaatsen en vroeger een klooster. De lage weg is gevarieerder: volks, open, met tuinderijen, steenbakkerijen, andere ambachten, arbeiderswoningen en een haven, maar ook een aantal rijke

buitens. De Hes wordt in het noorden en zuiden door deze routes begrensd. Het aardige is, dat door het reliëf beide werelden wat in elkaar over lopen. Hierbij was de Slijpbeek een bepalende en verbindende factor. Langs de beek was ter hoogte van de Klingelbeekseweg ooit een watermolen, De Hesche geheten. De naam van het gebied komt van de molen. Onderstaande historische ontwikkelingsschets van het gebied tot in het begin van de twintigste eeuw is gebaseerd op de publicatie 'Rondom Den Brink' van Hans Kooger, die verscheen ter gelegenheid van het 60-jarig jubileum van KEMA in 1991, aangevuld met informatie van de uitgebreide website van buurtvereniging Hoogstede Klingelbeek.¹

↓ Korenwatermolen De Hes, 1809. [GA]

↓ Gezicht op de Korenwatermolen De Hes aan de uitloop van het dal tussen de hoogten van den Brink, Mariëndaal en Rosande, 1824. [GA]

- ↓ Buurtschap Klingelbeek met enkele boerderijen. Links de locatie van molen De Hes met de molenkolk, 1838. [GA]

- ↓ Detail uit topografische kaart van Arnhem, 1874. Het gebied van De Hes wordt begrensd door de Utrechtseweg (Straatweg) in het noorden en de Klingelbeekseweg (Grintweg van Oosterbeek) in het zuiden. [GA via Hoogstede.nl]

- ↓ Oude ansichten van Arnhem en Oosterbeek laten de landschappelijke kwaliteit van het gebied zien: open rivierengebied van de Rijn (links) en de besloten wereld van de buitenplaatsen, zoals Mariëndael (midden en rechts). [collectie SteenhuisMeurs]

LANGS DE UTRECHTSEWEG

Ten westen van Arnhem stond al in de veertiende eeuw een klooster, dat Mariënborn en later Mariëndaal heette. Het lag ten noordwesten van De Hes. Rond 1600 werd het klooster opgeheven en gesloopt, met uitzondering van de kloosterboerderij. In de eeuwen die volgden transformeerde Mariëndaal in een buitenplaats voor rijke Arnhemmers. Het landgoed werd in 1735 gekocht door Johan Brantsen en door hem samengevoegd met het naburige Diependaal. Volgende generaties voegden Klein-Mariëndaal (tegenwoordig bekend als Den Brink) en Loobergen toe. Het bezit ontwikkelde zich tot een uitgestrekte groene weelde met landhuizen. Soms werden terreinen verkocht of werd juist extra grond verworven. Per generatie nam de omvang en de luxe van de landhuizen toe.

De komst van de Rijnspoorlijn Utrecht-Arnhem, in 1845, zorgde voor een drastische verandering. Het spoor deelde Mariëndaal in tweeën. Het spoortracé loopt in Arnhem ten noorden van de Utrechtseweg en scheidt Klein-Mariëndaal (ten zuiden van het spoor) van Diependaal en Mariëndaal (ten noorden van het spoor). Met de aanleg van de spoorlijn naar Nijmegen, in 1879, kwam er ter hoogte

van Klein-Mariëndaal (Den Brink) een gebogen aftakking richting de Nederrijn bij. Op de plek waar deze spoorlijn de Klingelbeekseweg kruist, ontstond station Oosterbeek Laag. Dit station was tot 1938 in gebruik. In 1885 werd op de Utrechtseweg een tramspoor naar Oosterbeek aangelegd. Het had wel tot gevolg dat de monumentale wegbeplanting werd gekapt.

In de negentiende eeuw werd het gebruik van het gebied ten westen van Arnhem intensiever. Aan de noordzijde van de Rijnspoorweg kregen de buitenplaatsen allerlei verfraaiingen. Bij het Sterrenbosch kwam een Belvédère (uitkijktoren), met vijvers en springfontein (1861). Vier jaar later volgde de aanplant van een berceau, die als Groene Bedstee of het Fransche Laantje bekend kwam te staan. Huis Mariëndaal bleef tot 1936 particulier bezit en werd in dat jaar door Het Geldersch Landschap verworven: 139 hectare land met 2 boerderijen en 8 woonhuizen. De verfraaiing ging voort: sprengen en beken konden in het kader van de werkverschaffing worden hersteld (1938-39) en met een keienwaterval verfraaid (1938-39). Een dag voor het begin van de Tweede Wereldoorlog werd de

Christuskoepel, ontworpen door A.J. Kropholler, in gebruik genomen.

Ten zuiden van de Rijnspoorweg werd vooral gebouwd, waarbij het buitengebied geleidelijk veranderde in een nog altijd groene, maar wel stedelijke omgeving. In deze zone tussen het spoor en de Rijn kwamen bijvoorbeeld Hotel de Belle-Vue (net voor de ingebruikname van het spoor gebouwd in 1844), een suikerfabriek (1860), de Buiten-Sociëteit (nieuwbouw 1874, in 1918 getransformeerd tot Gemeentemuseum), een steenbakkerij, de koepelgevangenis (1886) en een ziekenhuis (Elisabeth Gasthuis, 1893). Het contrast tussen de bosrijke buitenwereld in het noorden en de groenstedelijke wereld in het zuiden werd sterker. Langs de Utrechtseweg bleven enkele buitenplaatsen bestaan, zoals Hoogstede, gebouwd in 1852. De eigenaren van de aan weerszijden van de Utrechtseweg gelegen buitens Den Brink en Hoogstede spraken in 1854 af om elkaars uitzicht te respecteren door er geen gebouwen in te realiseren.

LANGS DE KLINGELBEEKSEWEG

Op de plek waar de Slijpbeek de Klingelbeekseweg kruist, ontstond in de middeleeuwen een gehucht – dat in 1359 al Clingenbeeck werd genoemd. De korenmolen aan de Slijpbeek (aangedreven door het water van de beek) stamde uit de vijftiende eeuw. In de negentiende eeuw kwam er een uitspanning bij. De molen werd in 1906 gesloopt. Ter plekke kwam vervolgens een hoeden- en teerfabriek. Langs de Klingelbeek functioneerden verschillende papiermolens, die profiteerden van het schone water dat zowel voor de aandrijving van de molen als voor de papierproductie nodig was.

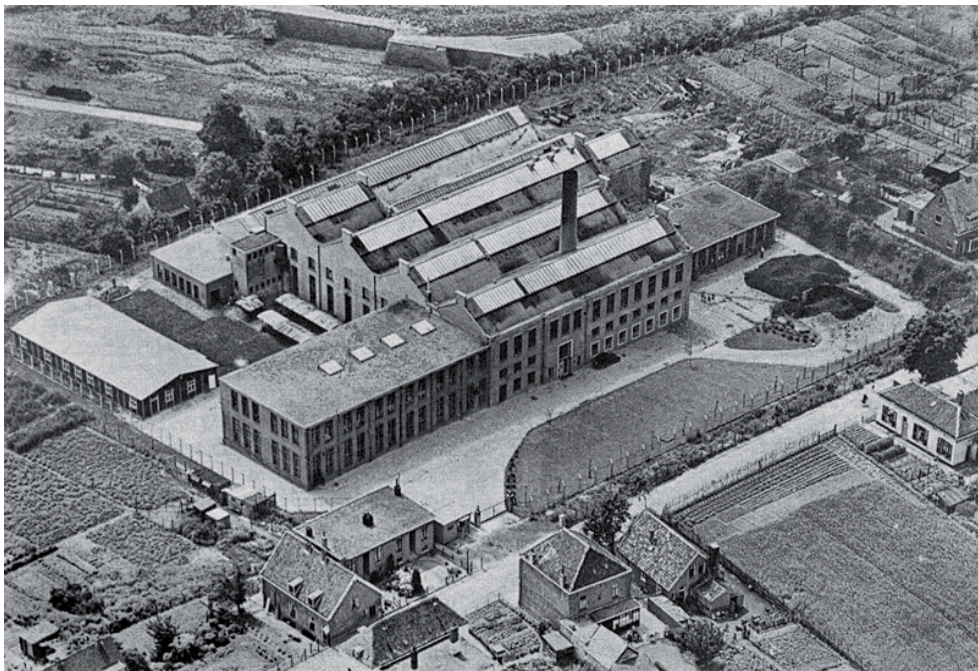
Tot in de negentiende eeuw was het laaggelegen buitengebied vooral in gebruik voor land- en tuinbouw, kwekerijen en buitenplaatsen. Daar zijn nog steeds sporen van terug te zien langs de Klingelbeekseweg, zoals de boerderij op nummer 134, waar nu Tandartspraktijk Rijnzigt

is gevestigd. Langs het lint van de Klingelbeekseweg zat een flinke variatie, zoals een bewaarschool (1870), werkplaatsen, kroegen, een bakker, kruidenier, brandstoffenhandelaar en een melkventer. Naar de Rijn toe lagen buitenplaatsen. Huis Klingelbeek grensde met zijn tuin aan de rivier en werd al in 1390 genoemd. Oorspronkelijk begon de oprijlijn aan de Utrechtseweg. Het huis werd vanaf 1903 bewoond door Duitse paters en vanaf 1920 door fraters van Utrecht. De naam veranderde in Huize Sint Eusebius. Ten oosten van dit buiten is Huize Oolgaardt, waarvan de geschiedenis teruggaat tot minstens de zeventiende eeuw. In de negentiende eeuw was er een rusthuis voor militairen en een hotel. De naam komt van juffrouw Oolgaardt, die het landgoed in 1913 kocht, met het doel er een vrijzinnig opvoedingsgesticht te vestigen. Een derde buitenplaats was Huis Rosande in de Rosandepolder, gesticht in de vijftiende eeuw. Na verschillende keren

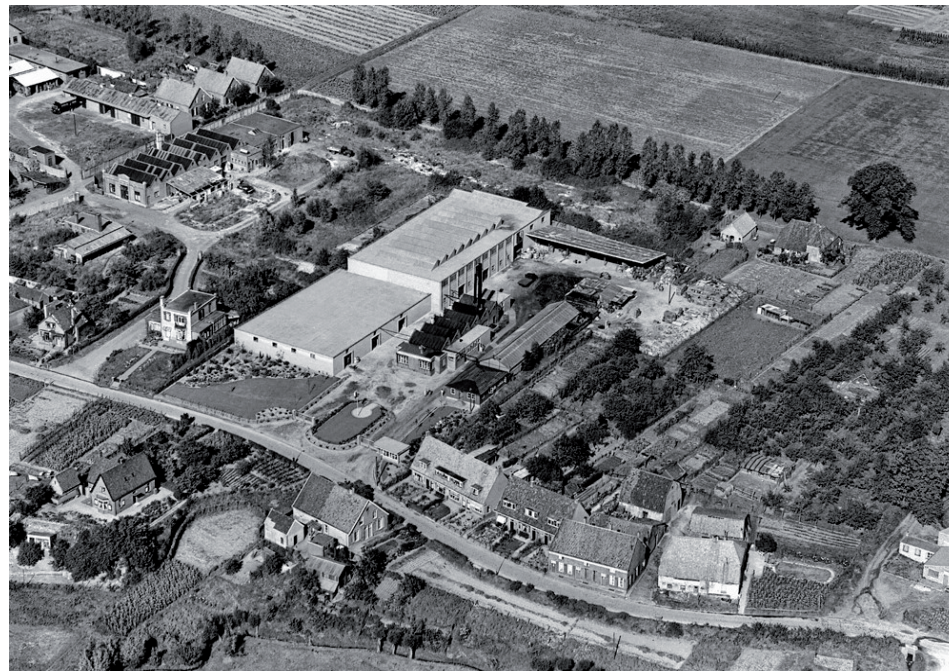
verwoest en herbouwd te zijn, verdween dit huis in de negentiende eeuw. De spoorlijn naar Nijmegen loopt dwars door dit voormalige buiten.

Halverwege de negentiende eeuw kwamen rond de Klingelbeekseweg de eerste fabrieken tot stand. De suikerfabriek stamde uit 1860 en werd gebouwd op de plaats van de verdwenen onderste papiermolen. Enkele jaren later kwam de fabriek in eigendom van J. van Embden, de burgemeester van Oosterbeek. Hij kreeg het voor elkaar dat station Oosterbeek Laag werd gebouwd, speciaal voor de aanvoer van bieten en de afvoer van stroop. Tijdens de Eerste Wereldoorlog sloot de suikerfabriek. In het gebouw kwam een paar jaar later de wolfabriek van de Gebroeders van Leeuwen. Een tweede fabriekslocatie was ter plaatse van het voormalige landhuis Rosande, waar rond 1900 een steenfabriek werd gebouwd.

- ↓ Klingelbeekseweg 45, Wolfabriek Van Leeuwen, 1940. Het gebouw werd in 1860 gebouwd als beetwortelsuikerfabriek en zou in 1958 veranderen in een papierfabriek (Van Gelder). In 1976 vestigde KEMA hier het Elektrum. [GA]

- ↓ Klingelbeekseweg 49 (later 47), Veluco conservenfabriek, 1951. Deze locatie maakt tegenwoordig deel uit van De Hes. [GA]

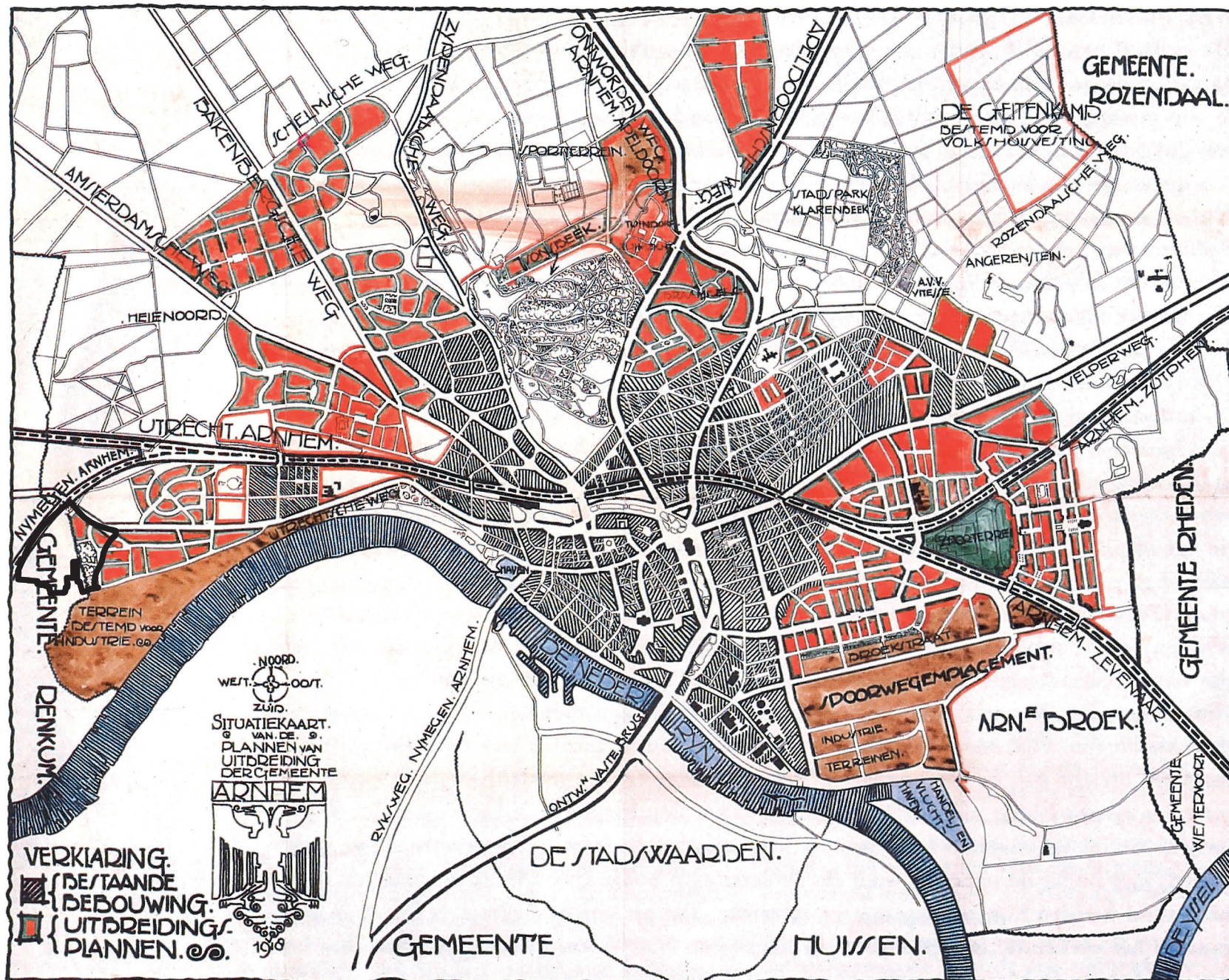

- ↓ Klingelbeekseweg, 1960-1970, ter hoogte van de Slijpbeek. Rechts de teer- en hoedenfabriek. [GA]

- ↓ Aanleg van het viaduct onder de Klingelbeekseweg, als ontsluiting van de KEMA-laboratoria in de Rosandepolder, 1971. [GA]

UITBREIDINGSPANNEN ARNHEM

In de twintigste eeuw professionaliseerde de stedenbouw in Nederland. De woningwet uit 1901 verplichtte steden om een uitbreidingsplan voor hun hele grondgebied op te stellen. Arnhem moest het echter tot in de jaren veertig stellen zonder rechtsgeldig uitbreidingsplan. Er werden wel ontwerpplannen gemaakt, maar die kregen nooit een juridische status. Het eerste plan van uitbreiding, in 1904 opgesteld door de directeur van Gemeentewerken W.F.C. Schaap, werd door de provincie afgekeurd, omdat het veel te globaal was.²

In 1917 volgde een tweede plan van Schaap. Het was een poging om de stedelijke ontwikkeling van Arnhem integraal te benaderen. Schaap stelde voor om de Arnhemse Broek (ten oosten van de stad) tot industrieterrein en woongebied te bestemmen. Naar het oosten, noorden en westen voorzag het plan in de bouw van woonbuurten en -wijken. Zo hoopte hij de parken, zoals Sonsbeek en Klarenbeek, te ontzien. Richting Oosterbeek bestemde Schaap de zone tussen de Rijn en de Klingelbeekseweg als industrieterrein. Het gebied ten noorden hiervan, tot aan de spoorlijn kreeg de functie woongebied. Dat betekende dat Schaap de Rosandepolder helemaal reserveerde voor industrie en meende dat buitenplaatsen Den Brink en Hoogstede konden worden verkaveld tot woonbuurten. Omdat het college van Burgemeester en Wethouders zich niet achter het uitbreidingsplan kon scharen, verdween het direct in een diepe lade op het stadhuis.³ Ondertussen

ging de stedelijke ontwikkeling van Arnhem onverminderd voort, met of zonder vastgesteld uitbreidingsplan. Voor particuliere ontwikkelingsplannen sloot de gemeente convenanten af, die de rol van het uitbreidingsplan (als toetsingskader) overnamen. In de omgeving van De Hes speelde concreet de verkoop van de buitenplaats Den Brink. Op verzoek van de eigenaren stelde de gemeente een Partieel Uitbreidingsplan op, dat de bouw van een woonwijk met middenstandswoningen in een particuliere exploitatie mogelijk maakte. Wegens gebrek aan belangstelling kwam deze ontwikkeling niet van de grond.

M.A. Brinkman Visser, die Schaap in 1920 was opgevolgd als directeur Gemeentewerken, presenteerde in 1924 het derde concept uitbreidingsplan, dat overhaast en onoordeelkundig in elkaar was gezet. Het kreeg enorm veel kritiek en werd door de provincie afgekeurd.⁴ De malaise in de Arnhemse stadsplanning trok landelijk de aandacht, onder meer van het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw. De gemeente werd aan haar wettelijke verplichting herinnerd om een algemeen uitbreidingsplan op te stellen. Daar kwam bij dat Arnhem alle belang had bij een goede stedenbouwkundige planning, vanwege het uitbundige landschaps- en natuurschoon in de gemeente en de waarde die de bewoners daar aan hechtten. Zo schreef de Gids der voornaamste Gemeenten van Nederland in 1929: 'Zo ooit, dan geldt voor Arnhem, dat men bij vestiging in een andere gemeente niet alleen naar

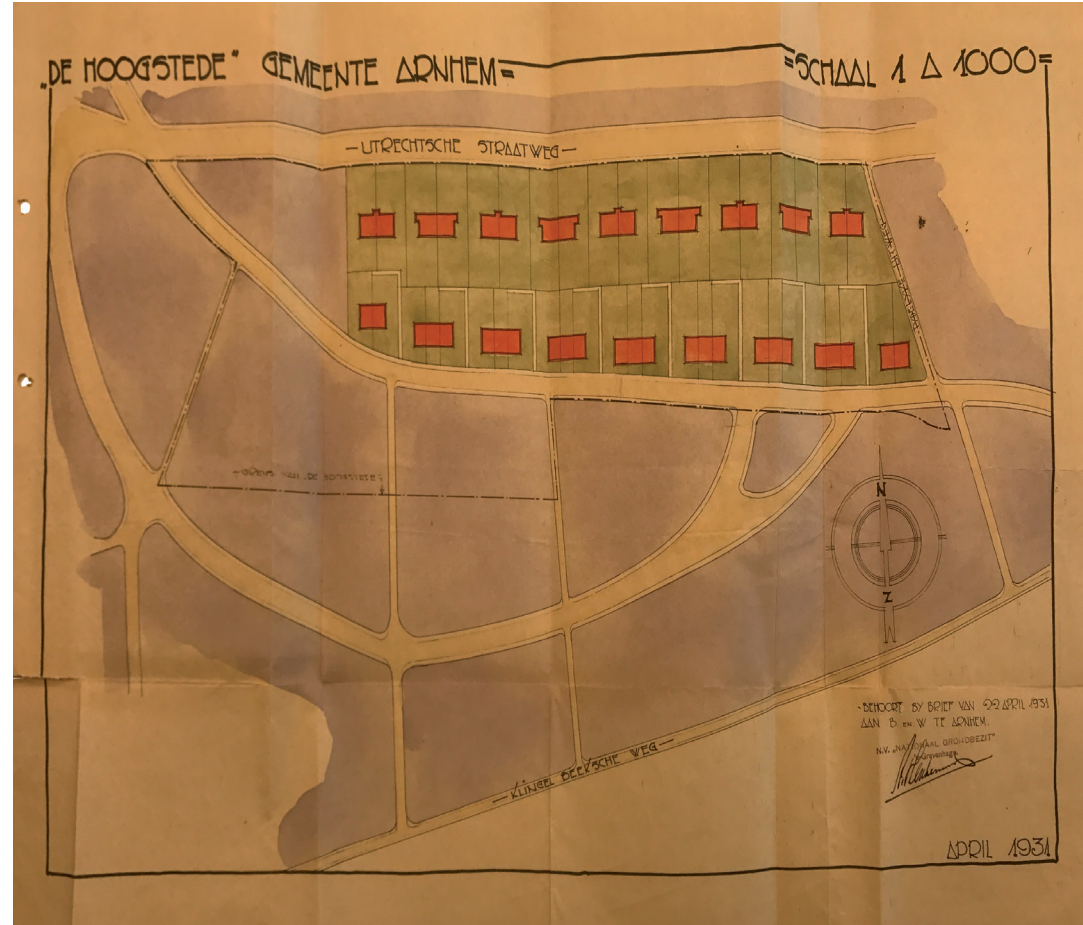
de materiele zijde van de zaak moet kijken, maar dat ook het ideële wel degelijk gewicht in de schaal legt.'⁵

Voor de vierde poging om tot een uitbreidingsplan te komen, werd in 1926 een extern bureau ingehuurd: Granpré Molière, Verhagen en Kok uit Rotterdam. Dit bureau, dat nu nog bestaat onder de naam Kuiper Compagnons, was toonaangevend op het gebied van stedenbouw, waar compagnon Pieter Verhagen zich op toelegde. Met deze adviseur kon de gemeente er gerust op zijn dat de stadsontwikkeling werd verzoend met de bestaande kwaliteiten van natuurschoon, bos en hei, heuvels, vergezichten, prachtige lanen en de schitterende villadorpen rondom.⁶ Verhagen koppelde in al zijn werk een grote liefde voor natuur en landschap aan een ontwerpaanpak om verstedelijkingsopgaven in te bedden in de landschappelijke context. Hoe voortvarend het bureau ook was, het uitbreidingsplan van Arnhem liet nog jaren op zich wachten. Het was pas in 1933 gereed. De vertraging had onder meer te maken met de vele deelvisies en adviezen die tussendoor voor allerlei ontwikkelingslocaties werden gevraagd. Ook de behandeling van dit plan liep vast in de procedures. Tijdens de oorlog werd het opnieuw ingediend en in 1944 eindelijk rechtsgeldig. Door de verwoestingen tijdens de Slag om Arnhem kon het werk direct na de oorlog goeddeels opnieuw beginnen met de opzet van een wederopbouwplan.

- ↓ Granpré Molière, Verhagen en Kok, Wegenplan Arnhem, Klingelbeek, 1930. [GA]

- ↓ Verkavelingsvoorstel De Hoogstede van NV Nationaal Grondbezit, 's-Gravenhage, 1931. [GA, 2195-860]

Hoogstede en Den Brink

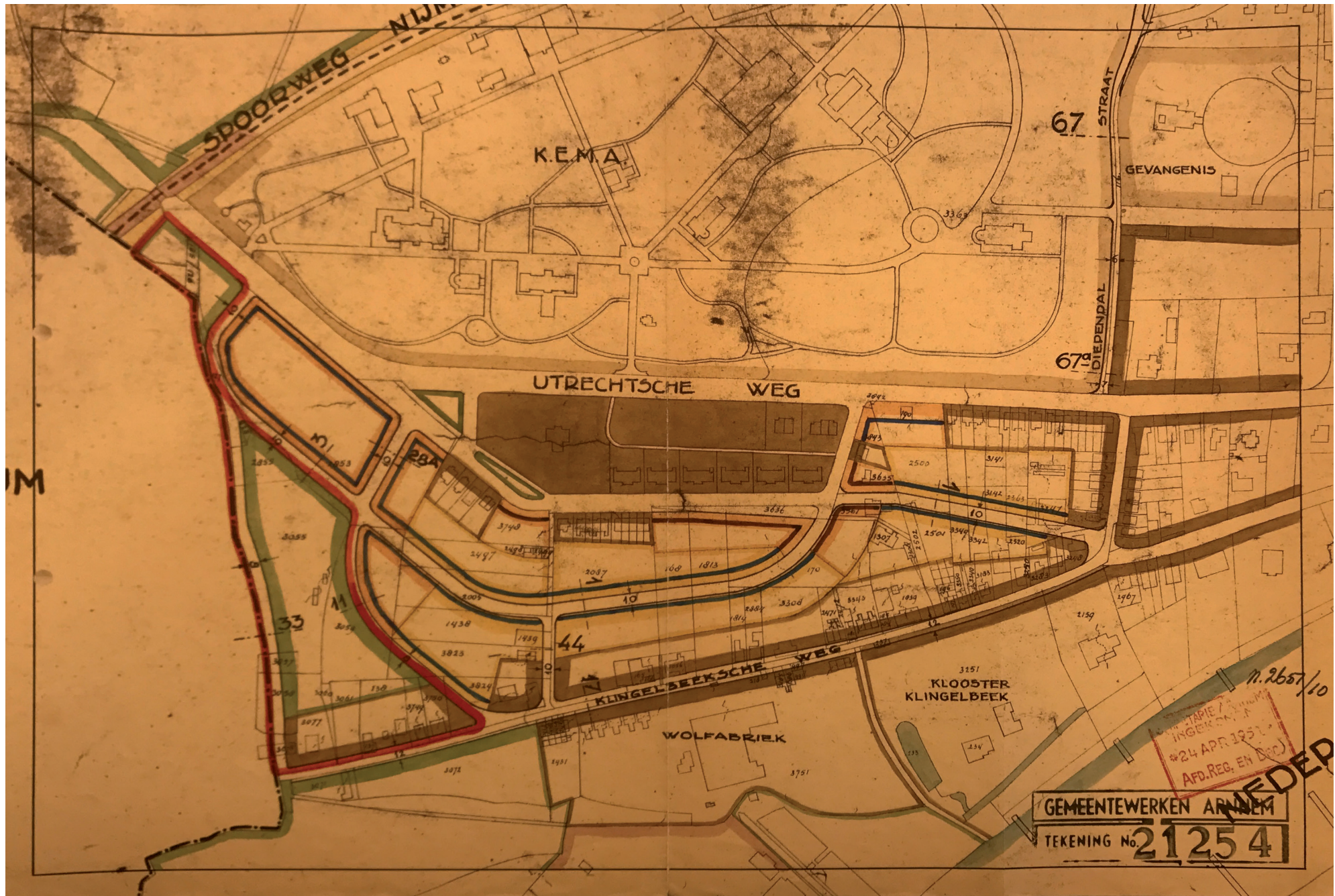
Een van de deelplannen die in de jaren dertig speelden, betrof de buitenplaats Hoogstede, direct ten oosten van De Hes. In 1930 verzocht J.S.F. van Hoogstraten, eigenaar van Hoogstede, aan de gemeente om medewerking voor het verkavelen van zijn landgoed.⁷ De buitenplaats stond te koop, maar er dienden zich geen kopers aan die het ensemble van huis en tuin intact wilden laten. Gevraagd om advies over de randvoorwaarden voor verstedelijking van Hoogstede, stelde het bureau van Verhagen (1930): 'Bij het in exploitatie brengen van deze buitenplaats behoort het streven te zijn langs dezen hoofdverkeersweg, misschien wel de belangrijkste hoofdverkeersweg van Arnhem, de bebouwing een karakter te geven, dat met de belangrijke functie van den weg in overeenstemming is.'⁸ Langs de Utrechtseweg konden volgens het bureau, net als op Den Brink, villa's, dubbele woonhuizen of korte blokjes huizen worden gerealiseerd, mits er tussen de bebouwing voldoende (groene) ruimte overbleef. Zo zou een waardig bebouwingsbeeld langs de straatweg ontstaan. Dat eind jaren twintig tussen de Klingelbeekseweg en de Rosandelaan een lange rij dicht op elkaar staande woningen was gebouwd, werd als een 'afschrikwekkend

voorbeeld' afgedaan.⁹ Een belangrijke voorwaarde was het behoud van huis Hoogstede met het omringende erf, dat recht tegenover een open te laten zone van Den Brink lag. Zo zou de Utrechtseweg ook op dit deel nog iets van de allure van de oude buitenplaatsen houden. De oude afspraak om het vrije uitzicht vanaf Den Brink te bewaren, kreeg een doorwerking in een servituut van doorzicht dat in het convenant tussen gemeente en eigenaar werd opgenomen.¹⁰

Verschillende aspirant kopers probeerden tevergeefs de gemeente te verleiden ook ter plaatse van het landhuis bebouwing toe te staan. Hoogstede werd in 1932 verkocht aan de aannemers van het Diaconessenhuis, Draisma & Woudstra. Architect H.J. Tiemens maakte voor hen een stratenplan, waarin de woningen langs de Utrechtseweg vanuit een ventweg werden ontsloten en het huis werd vervangen door een flatgebouw.¹¹ De gemeente hield echter voet bij stuk. Aan de oostzijde van het terrein waren kleine woonblokjes mogelijk, maar aan de westzijde zou de buitenplaats herkenbaar moeten blijven. Tussen de Utrechtseweg en de nieuw aangelegde Hoogstedelaan kwamen twee rijen met woonblokjes. Het oude huis bleef

bestaan, maar raakte bij de Slag om Arnhem in 1944 zwaar beschadigd. Na de oorlog kwam op deze plek een nieuw bejaardencentrum, 'Huis en Haard', dat in 1953 werd geopend.

Ondertussen was De Brink in 1931 grotendeels verkocht, maar niet aan een woningbouwer. KEMA (NV tot Keuring van Electrotechnische Materialen), die sinds de oprichting in 1927 in Arnhem was gevestigd, verhuisde naar de buitenplaats en bouwde er vanaf de jaren dertig kantoren en laboratoria. Het stedenbouwkundig plan voorzag in een krans van gebouwen, met een parkachtige karakter, waarin het geaccidenteerde landschap werd benut. Met de aankoop van het westelijk deel van de buitenplaats (in 1939) kon het ontwerp worden afgerond. De gebouwen, ontworpen door H.J. Fels, RLA Schoemaker en George Hamerpacht, de bedrijfsarchitect van KEMA, hebben een eigen signatuur en sterke familie-eigenschappen. Dit ensemble van ruim 25 hectare heeft ook nu nog een voor Nederland unieke kwaliteit. De meeste vooroorlogse KEMA-gebouwen zijn aangewezen als rijksmonument.¹²

Partieel uitbreidingsplan Hoogstede

*'Het gebied behoort tot een der merkwaardigste delen van Arnhem. De gevarieerde bodemgesteldheid en de sterke geaccidenteerdheid van het terrein tezamen met oudere landhuizen en enige goede voorbeelden van ambachtelijke bouwkunst, waartussen enkele boerderijtjes en een kwekerij geven een bijzondere aantrekkelijkheid aan de oude woonbuurt 'De Klingelbeek'. Zowel het conferentieoord 'Het Oolgaardthuis' als het klooster 'De Klingelbeek' vormen een waardig begin van deze wijk. Helaas vindt dit een spoedig einde in de welhaast tot groot-industrie uitgegroeide wolfabriek. Dit element zal als onvermijdelijk aanvaard moeten worden, terwijl bovendien een zekere uitbreidingsmogelijkheid niet kan worden afgesneden. De steenfabriek in de polder "Rosande" behoort tot een reeds vertrouwd geraakt beeld langs rivieren.'*¹³ (toelichting Uitbreidingsplan Hoogstede, 1953)

Na de oorlog was voor Arnhem het opstellen van een wederopbouwplan de prioriteit. Dat een nieuw partieel uitbreidingsplan voor Hoogstede ook urgent was, kwam omdat bij de goedkeuring van het Algemeen Uitbreidingsplan door de provincie in 1944 de grenszone met Renkum was uitgezonderd. De plannen van beide buurgemeenten sloten namelijk niet goed op elkaar aan, zowel wat betreft het wegnen als de functies: industrie in Renkum (Klingelbeekseweg) en woongebieden in Arnhem (Hoogstede).¹⁴ Op zich liep de stadsuitbreiding hier niet zo'n vaart. Na de bouw van de woonblokjes tussen Arnhemseweg en de Hoogstedelaan, was het resterend gebied tot aan de Klingelbeekseweg gewoon in gebruik voor landbouw en kwekerijen met een versnipperd eigendom. Hooguit op termijn was hier woningbouw te verwachten. Toch werd er een ontsluiting- en verkavelingsstructuur

ontworpen voor de zone tussen Hoogstedelaan en Klingelbeekseweg. Dit was het eerste onderdeel van de planherziening.

Het tweede punt was de overgang van de woonstad (Arnhem) naar het industriegebied (Renkum). Hier kwam voor het eerst de wens op tafel om de rafelrand langs de Rijn op te poetsen, zodat het plaatje van een middenklasse woonmilieu en zelfs een toeristische route naar Oosterbeek niet verstoord zou worden door de aanwezigheid van detonerende fabrieken en werkplaatsen. Aanvankelijk verzette de gemeente Arnhem zich tegen de herbouw van het bij de Slag om Arnhem verwoeste bedrijf van D.C. Driessen aan de Klingelbeekseweg op de gemeentegrens. Het verzet werd in 1949 opgegeven, omdat er ook andere fabrieken in deze omgeving waren, zoals Veluco (Veluwse Conservenfabriek). Het kon nog decennia duren eer deze zouden verdwijnen, wat het obstrueren van Driessen redelijk zinloos maakte.¹⁵ In het uitbreidingsplan voorzag de gemeente Arnhem daarom in een groene bufferzone met een agrarische bestemming tegen de gemeentegrens aan. Dat was het tuindersgebied dat nu De Hes Oost heet, direct ten oosten van de Slijpbeek. De toelichting: 'Het merkwaardige beekdal (slijpbeek) wordt hierdoor beter intact gelaten, al is het te betreuren, dat de vroegere stuw-vijver verdwenen is en de oude watermolen "De Hesch", gelegen voor de helft in de gemeente Arnhem gedegradeerd is tot een onooglijk fabriekje.'¹⁶ Vergeleken met eerdere uitbreidingsplannen, werd het gebied ten westen, waar rozenkwekerij Muscosa en kwekerij Jongeling waren gevestigd, niet langer voor woningbouw bestemd.

Een derde punt was de Rosandepolder, die destijds in gebruik was voor de winning van zand en grind door de NV

Schelpenzuigerij 'Holland'. Ook waren er geheime werken langs de Rijn die bij de militaire IJssellinie hoorden. In het uitbreidingsplan werd verondersteld dat de ontstane watervlakte op geen enkele manier te benutten zou zijn en het om verschillende redenen (militair?) ongewenst was hier op dit moment een permanente bestemming aan te geven. Daarom werd de bestemming uiterwaarden gekozen. Het was de verwachting dat de concessionaris na afronding van de ontginning de zomerkade zou herstellen en de plas door aanslibbing en het storten van vuilnis en zand zou worden gedempt. De gemeente nam hier een afwachtende houding aan.

De tervisielegging van het ontwerp uitbreidingsplan leidde tot enkele adviezen aan de gemeente en de gebruikelijke stapel bezwaarschriften. De commissie voor het stadsplan, schreef dat het niet wenselijk is om industrie in het uitbreidingsplan op te nemen. Ze zag de Klingelbeekseweg als een toeristische laan naar Renkum, een decor waar geen fabrieken in thuishoren – noch in Arnhem, noch in Renkum.¹⁷ De Plandienst van de provincie sloot daar op aan, met het advies aan de gemeente Arnhem om de wasserij en hoedenfabriek 'weg te bestemmen'.¹⁸ Uit de ingezonden bezwaarschriften duikt een prachtig beeld op van de gemeenschap rondom de Klingelbeekseweg (zie kader). Namens vier boeren, een tuinder en een bloemist vroeg de Stichting voor de Landbouw om te zorgen dat de bedrijven gecompenseerd worden, met grond en nieuwe gebouwen. Voor boer Th. Derksen (Klingelbeekseweg 106) was de situatie helemaal nijpend: zijn bedrijf werd in de oorlog verwoest, hij woonde ondertussen al jaren in een noodwoning achter de kleuterschool en met het uitbreidingsplan dreigde hij ook zijn land te verliezen. De directeur gemeentewerken

H. van Mens (Klingelbeekseweg 14) heeft een huis met een grote tuin, waar voorheen kwekerij B. Smit was gevestigd. 'Toen ik het pand kocht, was de tuin een grote chaos. Ten koste van vele honderden guldens heb ik deze laten opknappen totdat zij weer toonbaar was. Van huis uit zat ik in het exportkwekersvak (Boskoop) en als zodanig is het aldoor mijn ideaal geweest een eigen huis met een flinke tuin te bezitten. (...) Ik ben sedert 30 jaren in dienst van het Rijk en thans 61 jaar oud. De pensioengerechtigde leeftijd ga ik zodoende met rasse schreden tegemoet. Is het eenmaal zo ver, dan was het mij plan tijdpassering in de tuin te zoeken om niet van verveling ten onder te gaan. (...) Volgens Uw bekendmaking (...) is het wel de bedoeling dat een verkeersweg wordt aangelegd met links en rechts daarvan woningen, (...) dwars door mijn tuin (...) en dat er alsdan van mijn tuin vrijwel niets meer overblijft. (...) De oogst van mijn tuin, die zo groot is, dat er vrijwel geen groenten, aardappelen en vruchten behoeven te worden gekocht, komt te vervallen, hetgeen een zeer nadelige post is, vooral, omdat ik mijn volle pensioen niet kan halen.'²¹

N.A. Mulder (Rosandelaan 21) 'heeft vernomen dat in het uitbreidingsplan Hoogstede een weg dwars door zijn huis is geprojecteerd, en meent hiertegen bezwaar te moeten maken, daar hij als melkslijter in genoemd pand zijn bedrijfsruimte heeft bevestigd terwijl tevens zijn bezorgwijk rond zijn woning is gelegen. Mede in verband met een

behoorlijke melkvoorziening in deze wijk verzoekt ondergetekende U met zijn belangen en die van al zijn cliënten rekening te willen houden.'²²

E. Driessen (Klingelbeekseweg 22) heeft drie bezwaren tegen het uitbreidingsplan: '1°. de doortrekking van de Hoogstedelaan, dwars door mijn eigendom, maakt dit terrein als hoenderpark volkomen waardeloos en zou hierdoor mijn broodwinning geheel worden ontnomen. 2°. is zijn woning, eveneens zijn eigendom, gelegen op ±100 meter van genoemd hoenderpark geheel ingericht op zijn bedrijf, door een kuikenbroederij enz., noodzakelijkerwijze gelegen in de onmiddellijke nabijheid en kan een en ander uit de aard van het bedrijf niet gescheiden zijn. 3°. is hij als beroepsvisser en pachter van een gedeelte van de Rijn genoodzaakt in de onmiddellijke nabijheid van de rivier te wonen en daar de schuren op zijn hoenderpark eveneens dienst doen voor de uitoefening van zijn beroep als visser.'²³

A.J. Kromkamp (Hoogstedelaan 63) heeft gezien dat in het uitbreidingsplan 'een groot gedeelte van de cultuurgrond waarop het tuindersbedrijf wordt uitgeoefend (...) alsmede het woonhuis, de bedrijfsgebouwen en de warenhuizen (...) zullen worden opgeofferd, zodat bij eventuele onteigening mijn bedrijf ernstig ontwricht zal worden.'²⁴

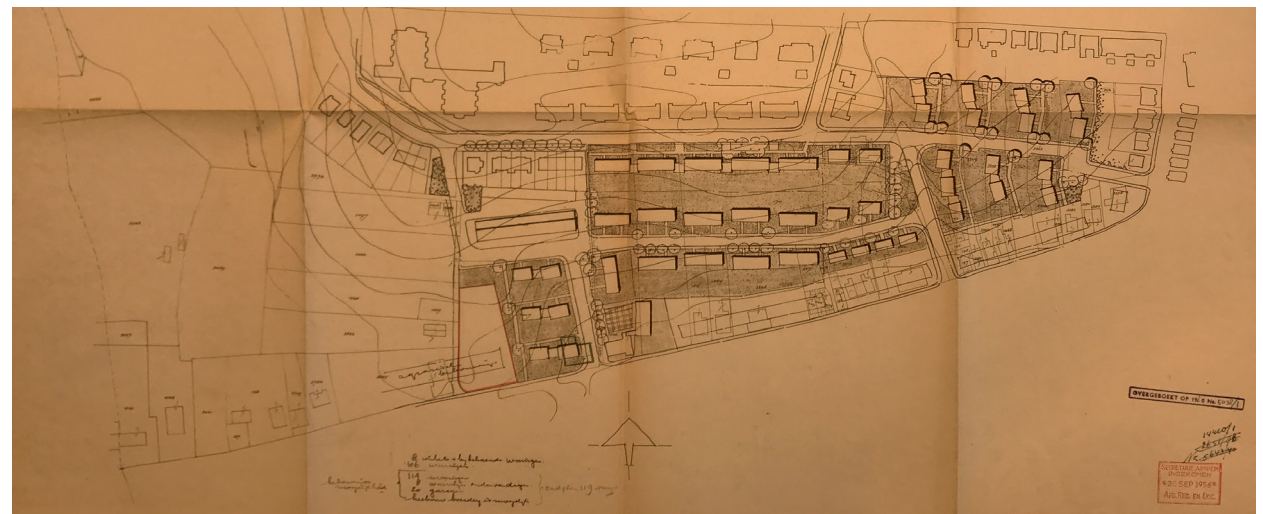
Gerrit Denkers (Klingelbeekseweg 16) is 'van beroep detailhandelaar in groenten, fruit en aardappelen' en constateert 'dat een nieuw aan te leggen straat – het verlengde van de huidige Hoogstedelaan – zodanig is geprojecteerd dat zijn garage, tevens opslagruimte voor zijn detailhandel, zal moeten worden afgebroken.'²⁵

J.J. Bongers (Klingelbeekseweg 60) maakt ook bezwaar tegen de dreigende teloorgang van zijn bedrijf door onteigening: 'Deze percelen, bestaande uit cultuurgrond, erf en boerderij maken deel uit van mijn landbouwbedrijf ter grootte van ruim 11 hectare, zodat bij eventuele onteigening het bedrijf ernstig zal worden ontwricht indien de bedrijfsgebouwen zouden worden geofferd.'²⁶

D. Willemsen (Klingelbeekseweg 24): 'Volgens dit plan zal de gehele boerderij met bijbehorende grond (...) verloren gaan. Deze boerderij (...) maakt deel uit van een bedrijf 14 ha groot, hetwelk bij het ontbreken van bedrijfsgebouwen geheel zal worden ontwricht'.²⁷

F. Vos (Rosandelaan 9): 'Er zal een strook van mijn tuin worden onteigend. Op deze strook staan fruitbomen, verschillende heesters en planten, die ik dan gedeeltelijk moet verliezen of moet laten verpoten, waarom ik dan ook bezwaar maak tegen onteigening, niet alleen voor het verlies, maar ook om de schade en de onkosten die dit voor mij meebrengen.'²⁸

bekeek alle bezwaren en zag daarin geen aanleiding voor wijzigingen van het uitbreidingsplan: 'Het was te voorzien dat deze stedelijke uitbreiding zou leiden tot bezwaren vanuit de agrarisch belangen. Het zal uiterst lastig zijn om binnen de gemeentegrenzen een oplossing te vinden voor het agrarisch areaal.'¹⁹ Alleen voor Derksen moest een oplossing worden gevonden, door zijn boerderij in het uitbreidingsplan in te passen of hem elders in de gemeente bedrijfsruimte aan te bieden. Het advies om de fabrieken op eigen grondgebied 'weg te bestemmen' werd overgenomen, zowel voor de wolfabriek (in de voormalige suikerfabriek) als de 'onooglijke' hoeden- en teerfabriek ter plaatse van de gesloopte watermolen.²⁰ Het uitbreidingsplan werd op 10 augustus 1953 door de raad vastgesteld en op 5 januari 1954 door Gedeputeerde Staten goedgekeurd.

De naoorlogse groei van KEMA leidde ertoe dat buiten Den Brink naar uitbreidingsmogelijkheden werd gezocht. Halverwege de jaren vijftig kon van het Gelders Landschap de spoordriehoek tussen de spoorlijnen naar Utrecht en Nijmegen worden overgenomen. Met een tunnel onder de spoorbaan werd deze locatie vanuit de Brink ontsloten. Hier kwam onder meer het Kernreactor Laboratorium. In deze periode begon ook de zoektocht naar mogelijkheden voor uitbreiding ten zuiden van de Utrechtseweg. Al in 1960 lag er een ontwerp uitbreidingsplan KEMA voor het noordelijke deel van De Hes, waar de kwekerijen waren gevestigd. Het ontwerp borduurde op de monumentale opzet van den Brink voort en bestond uit een krans van zes laboratoria rondom een open middengebied.

Ondertussen spitte de discussie in Arnhem zich weer toe op het uitbreidingsplan Hoogstede, dat aan een herziening toe was. De aanleiding was dat de papierfabriek Van Gelder, die in 1957 de wolfabriek had gekocht en dit gebouw aanzienlijk wilde uitbreiden. Verder was er sprake van de komst van een benzinepomp aan de Utrechtseweg. Ook was het voornemen om (ten behoeve van KEMA) de agrarische bufferzone naar Renkum te veranderen in bijzondere bebouwing. Dit alles kreeg zijn beslag in een ontwerp herziening van het uitbreidingsplan Hoogstede en

de Klingelbeek, dat in 1962 gereed was. De Provinciale Planologische Dienst was kritisch over het nauwe profiel van de Klingelbeekseweg en wees op de afstemming met buurgemeente Renkum, met als suggestie om Renkums grondgebied ten oosten van de spoorlijn naar Nijmegen in dit uitbreidingsplan op te nemen.

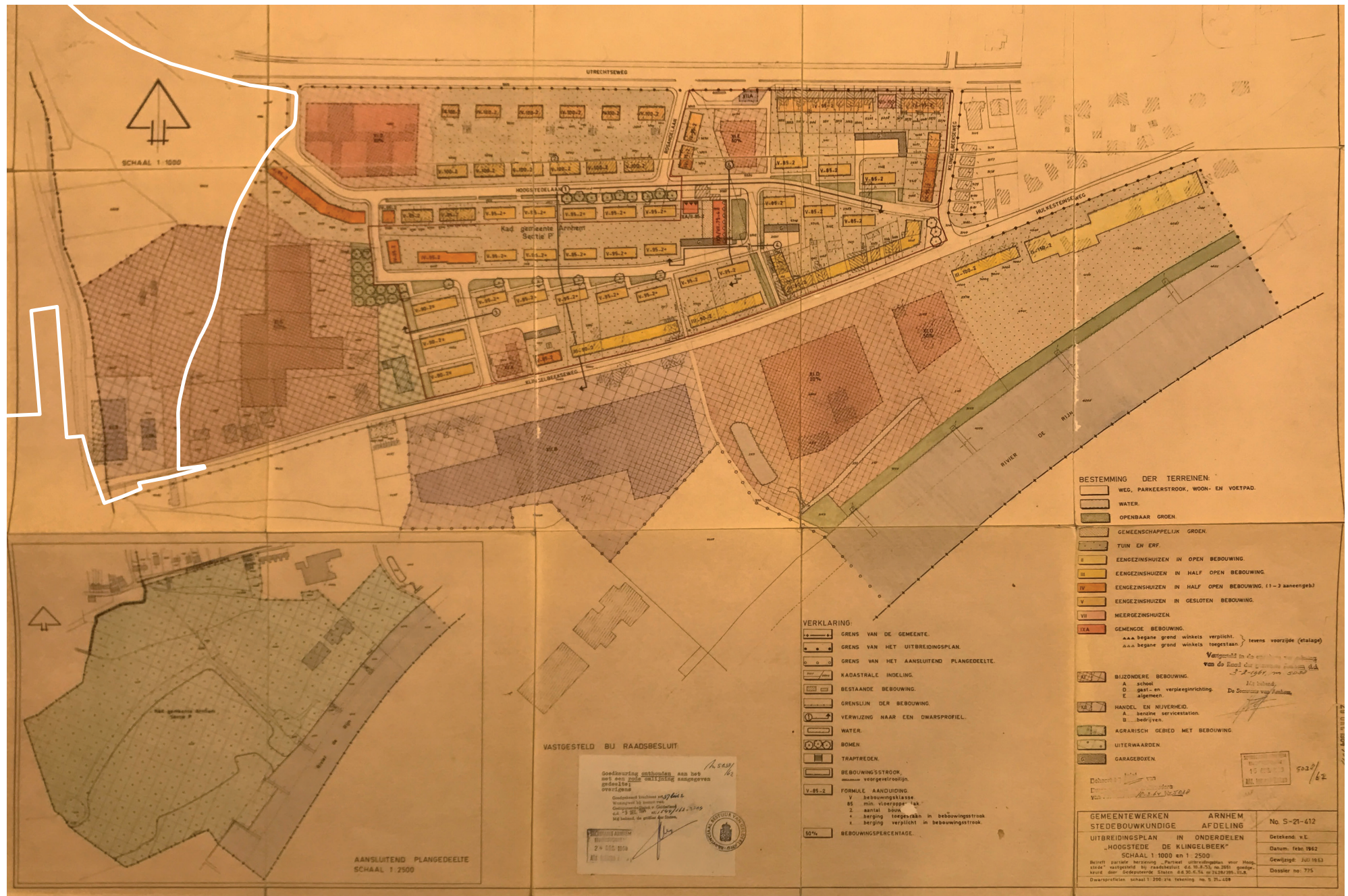
Bij de tervisielegging van het uitbreidingsplan kwam KEMA met een opmerkelijk bezwaarschrift.²⁹ Waar tien jaar eerder de gemeente Arnhem hamerde op het goede vestigingsmilieu en zich keerde tegen de fabrieken op Renkums grondgebied, koos zij nu voor het pragmatisch faciliteren van de industrie, zowel voor Van Gelder, Shell als KEMA. KEMA had hier belang bij, maar stelde zich ook op als hoeder van de allure van de Utrechtseweg: 'Indertijd werd tussen Uw gemeentebestuur en ons overeengekomen dat met oog op onze positie als centrum van de Nederlandsche electriciteitsvoorziening (...) waardoor wij vele autoriteiten en deskundigen van naam uit binnen- en buitenland tot onze bezoekers mogen rekenen - de bebouwing in de omgeving van ons terrein aangepast zou worden aan de standing van ons bedrijf. Het gaf ons dan ook een zekere voldoening te mogen constateren dat het in de bedoeling ligt de tegenover ons park gelegen oude woningen aan de Utrechtseweg, te weten de no's

179 tot en met 213, in de toekomst te doen vervangen door een andere bebouwing, waarbij vermoedelijk de verderop langs de weg reeds aanwezige parallelweg zal worden doorgetrokken'. KEMA was echter ontevreden met de keuze om deze bebouwing te vervangen door flats en verderop ook nog een tankstation toe te laten. Behalve de ontsiering van het stadsbeeld was KEMA beducht dat op de hogere verdiepingen minieme (geluids)overlast van de laboratoria al tot klachten van bewoners zou leiden. Om de rust in de buurt te waarborgen, kocht KEMA zoveel mogelijk woningen in de omgeving, ten behoeve van het eigen personeel. Na de toezegging van de gemeente om de flats in eengezinswoningen te veranderen, trok KEMA de bezwaren in.³⁰ De planherziening werd vastgesteld op 3 februari 1964. Een ontwikkeling was in het plan echter buiten beschouwing gelaten, en dat was de mogelijke aanleg van een provinciale weg langs de noordoever van de Rijn. Tegen dit voornemen van de provincie had de gemeente Arnhem bezwaar gemaakt, onder andere omdat de papierfabriek dan in de weg zou staan. Omdat mogelijke tracés van de weg niet in het Uitbreidingsplan waren opgenomen, werd het uitbreidingsplan deels niet door de provincie goedgekeurd.

↓ Studie voor uitbreiding van KEMA op het terrein van De Hes, met een vergelijkbare opzet als Den Brink, 1960. [GA 2199-3643]

↓ Uitbreidingsplan-in-onderdelen Hoogstede De Klingelbeek (inclusief uitbreiding KEMA), 1964. [GA 2199-285]

↓ Het KEMA-terrein in 1973: Den Brink (boven), De Hes (midden, omkaderd) en de Rosandepolder (beneden). [KEMA Arnhem 1973, 149]

1. Informatiecentrum	technologie
2. Algemeen laboratorium	27. Idem Dependance I
3. Beproeingsgebouw I*	28. Stalling
4. Beproeingsgebouw II*	29. Laboratorium voor toestellen en installatiematerialen
5. Beproeingsgebouw III*	30. Loods
6. Beproeingsgebouw IV*	31. Machinegebouw I*
7. Commandogebouw I	32. Machinegebouw II*
8. Commandogebouw II	33. Magazijn
9. Commandogebouw III	34. Medisch centrum
10. Commandogebouw IV	35. Natuur- en scheikundig laboratorium
11. Dienstgebouw I	36. Oliereinigingshuisje
12. Dienstgebouw II*	37. Portiersloge
13. Elektrotechnisch Projectenbureau	38. Radiologisch laboratorium
14. Expeditie	39. nv SEP-bewakingscentrum
15. Fabrikantengebouw I*	40. Straalverbindingstoren
16. Fabrikantengebouw II*	41. Noodgebouw
17. Fabrikantengebouw III*	42. Voorlichtingsgebouw
18. Fabrikantengebouw IV*	43. Werkplaats
19. Garage	44. Technisch economische afdeling
20. Houten loods (mech. lab.)	45. Woningen personeel
21. Hoogspannings-laboratorium	
22. Kantine- en cursistengebouw	
23. Kantoorgebouw	
24. Kernreactorlaboratorium	
25. Kleine kantine	
26. Lab. mechanische	
- * Deze gebouwen behoren tezamen tot het De Zoeten-laboratoriumcomplex

ROSANDEPOLDER: VAN MONUMENTAAL BOUWEN NAAR FABRIEKSHALLEN

Bij KEMA vond eind 1965 een bestuurswisseling plaats. J.C. van Staveren, die vanaf 1929 directeur was geweest, ging met pensioen. Begin 1966 namen de managers J.H. Bakker en R. Erpers van Royaards de leiding over. De nieuwe directie begon met een reorganisatie en zocht naar expansie: nieuwe markten, hogere spanning en een grotere schaal. Waar Van Staveren had gebouwd aan een respectabel en monumentaal instituut, als een wetenschappelijke buitenplaats, richtte het nieuwe management zich op de installaties en werd de huls daaromheen irrelevant. Deze omslag is in deze periode is trouwens vrij algemeen in de industrie. De technische ontwikkelingen gingen zo snel, dat nieuwe laboratoria ook niet meer goed in de schaal van de stad pasten. Daarom kocht KEMA tussen 1966 en 1968 grond in de Rosandepolder: de voormalige steenfabriek, omliggende terreinen en daarboven een perceel aan de Slijpbeek, als schakel met de andere KEMA-gebieden.

Omdat in het uitbreidingsplan Hoogstede uit 1954 de Rosandepolder nog niet was bestemd, rook KEMA een kans om de bestemming van de uiterwaarden naar zijn hand te zetten. In het streekplan was voorzien in een recreatiefunctie voor de polder, waarbij de grindplas kon worden herbestemd. De gemeentes Renkum en Arnhem trokken hierin gezamenlijk op. In 1976 was afgesproken dat dat recreatiegemeenschap 'Veluwe' een opzet voor dit plan zou maken, waarna beide gemeentes deze zouden uitwerken tot uitbreidingsplannen. Ondertussen benaderden KEMA en ook Rijkswaterstaat de gemeente Arnhem met andere ideeën: KEMA-laboratoria en een onderhoudshaven. Zonder zich iets van de afspraken met Renkum aan te trekken, trad de gemeente Arnhem in 1968 met een kant-en-klaar uitbreidingsplan voor het Arnhemse deel van de

Rosandepolder naar buiten. Het bestond uit een nieuw KEMA-terrein, een haven met bebouwing en een klein strookje recreatieterrein op de grens met Renkum. De gemeente Renkum was totaal verrast. De woedende brief van de directeur Gemeentewerken aan zijn college, werd grotendeels overgenomen in een brief van het college aan de collega's in Arnhem. Vergeleken met twintig jaar eerder, hadden Renkum en Arnhem van rol gewisseld: Renkum ging nu volop voor landschappelijke waarde en recreatieve functies, terwijl Arnhem vooral de wensen van grote bedrijven en industriële instellingen wilde faciliteren.

De Renkumse directeur Gemeentewerken was mordicus tegen de komst van KEMA. Het beoogde kortsluitlaboratorium was volgens hem te groot en te industrieel voor dit gebied: 'Het leven in deze omgeving zal in het andere geval in zeer ernstige mate worden aangetast, terwijl van recreatie in de Rosandepolder geen sprake kan zijn. (...) Dat de aanwezigheid van het laboratorium een nationaal belang voor ons land is, valt beslist niet te ontkennen. Het moet echter eveneens als een nationaal belang worden gezien, dat dergelijke instellingen niet in dicht bevolkte centra zullen worden gesticht.' Voorts zou de Klingelbeekseweg de verkeerslast absoluut niet aankunnen. Alleen met kunstgrepen, zoals een (door KEMA te betalen) ondergrondse ontsluiting vanaf de Hesweg, zou hier wellicht een oplossing voor te vinden zijn. En dan de bouwhoogte, oplopend van 9 tot 17 meter: 'Het landschappelijke beeld ter plaatse zal door een dergelijke bebouwing naar mijn mening in ernstige mate worden aangetast. Het unieke rivierenlandschap langs de Veluwerand vraagt juist een grote mate van openheid, welke door een dergelijke bebouwing geheel verloren zal gaan. Het ontwerp-streekplan "Rijn-IJssel" beoogt juist dit rivierenlandschap

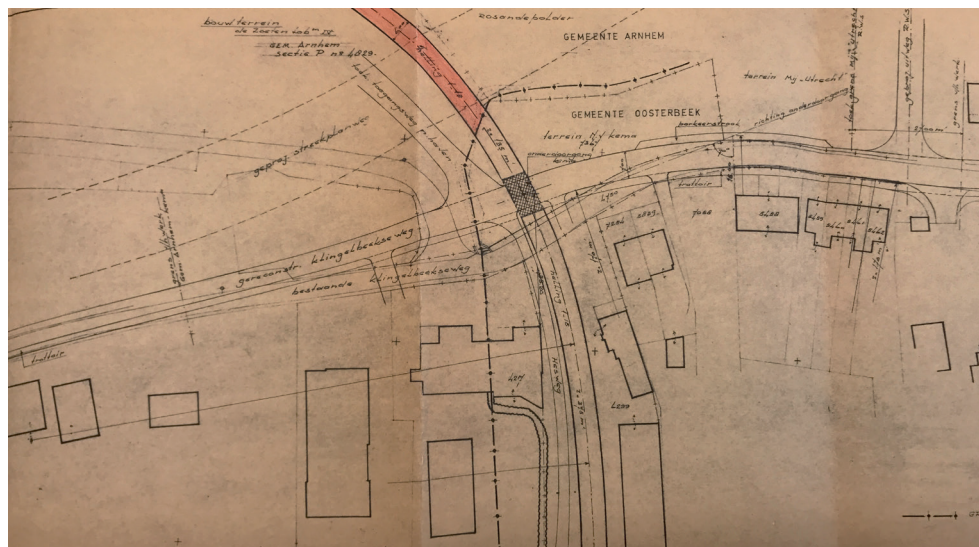
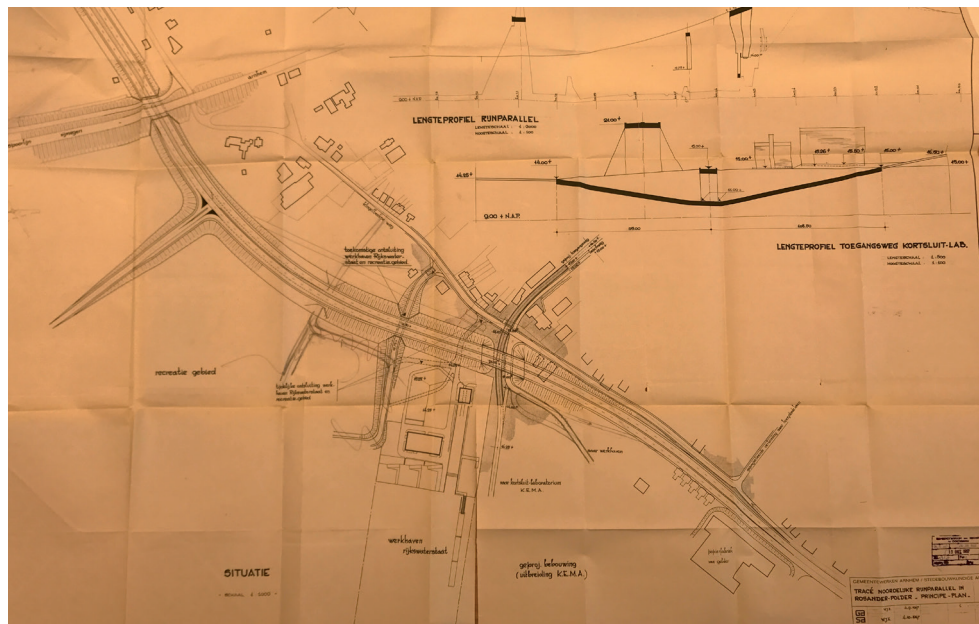
in tact te houden. Bovendien zal de aanwezigheid van het kortsluitlaboratorium, alsmede de hoge bebouwing van het terrein, een funeste invloed op het in de Rosandepolder te stichten recreatiecentrum hebben. De rust, welke de recreanten aldaar zullen zoeken, zal in ernstige mate worden verstoord. (...) Naar ons oordeel is thans voor KEMA het ogenblik gekomen om ernstig te overwegen het laboratorium in een omgeving te bouwen, waar bovenvermelde bezwaren zich niet of in veel beperktere mate zullen voordoen.'

Over de komst van een onderhoudshaven van Rijkswaterstaat, met bijgebouwen en dienstwoningen, was de directeur minder negatief. Hij vond alleen dat de bebouwing niet hoger dan 11 meter zou mogen worden. De inrichting van het overgebleven gebied tot recreatieterrein was schematisch. Het leek hem riskant om nu al met dit plan naar buiten te gaan, omdat de grond nog niet was verworven – en dat zou het voor de gemeente Renkum lastig kunnen maken op haar grondgebied tot planontwikkeling te komen: 'Nu evenwel de gemeente Arnhem zich niet aan de afspraak heeft gehouden, ware er op aan te dringen, dat in ieder geval met het in procedure brengen van de voorliggende ontwerpen zal worden gewacht tot het tijdstip dat ook de gemeente te Renkum daartoe kan overgaan.'

Tijdens een ontmoeting tussen beide gemeentebesturen en hun ambtenaren in april 1968, wond de Arnhemse wethouder H.J.J. Bisterbosch er geen doekjes om: 'Wij zijn ook min of meer voor het feit gesteld. Het risico is voor de KEMA en Rijkswaterstaat.' Ook hij vond het wel jammer dat er nu industrie naast een recreatiecentrum komt, maar was van oordeel dat de industrie expansie mogelijkheden

↓ Tracéstudie noordelijke Rijnparallel, inclusief ondergrondse verbinding Hesweg, 1967. [GA 3092-3117]

↓↓ Ontwerp ondergrondse verbinding van de Hesweg naar de Rosandepolder, onder de Klingelbeekseweg door, 1970. [GA 2195-314]

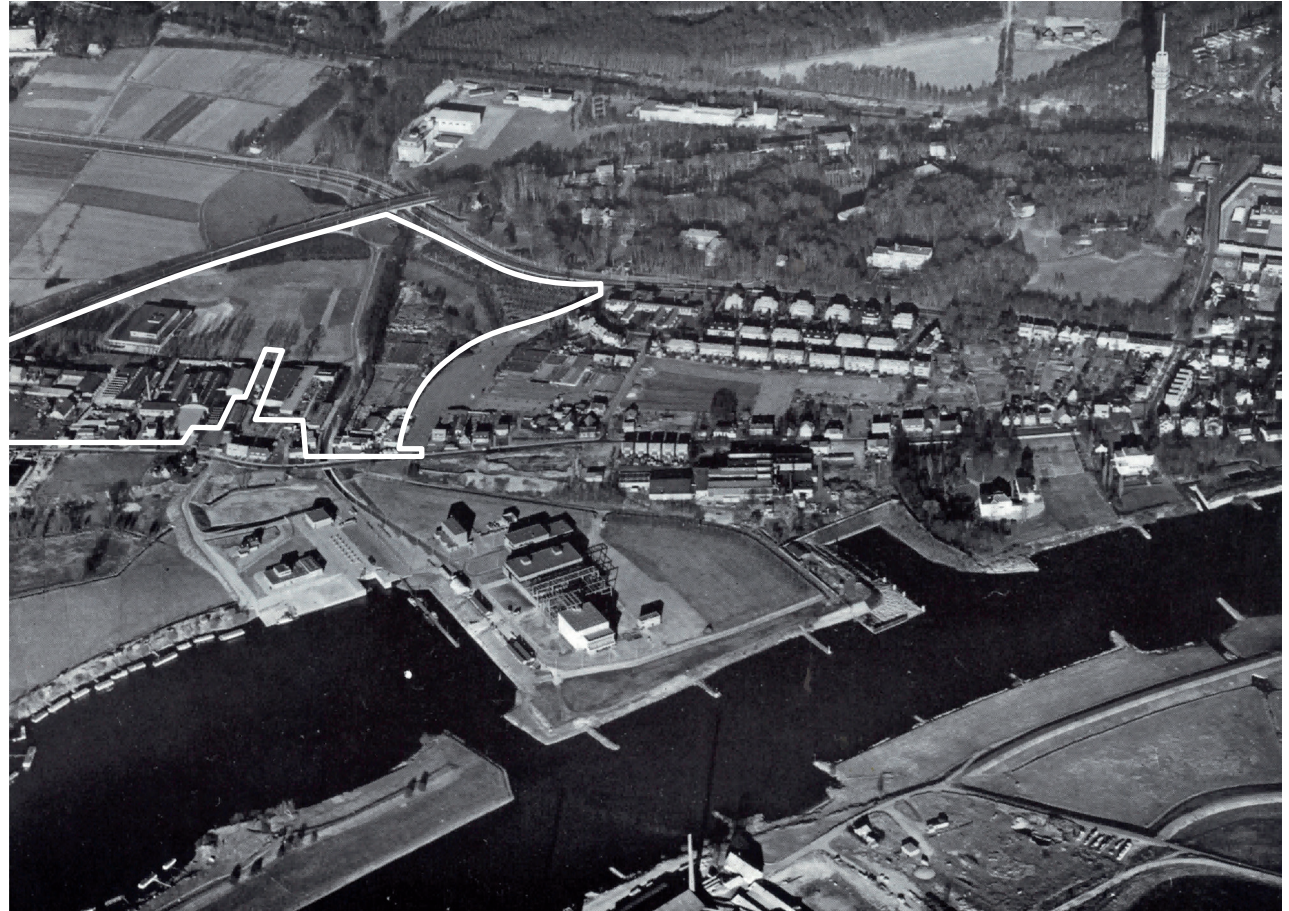
↓ Situatie gebouwen KEMA, bestemmingsplan Rosandepolder, gemeente Renkum, 1968. [GA 2899-4751]

↓ Luchtfoto KEMA-terrein, met De Hes omkaderd.
[KEMA Arnhem 1973, 148].

moest hebben. De gemeente Arnhem benadrukte ook nog eens dat met het vigerende bestemmingsplan (Hoogstede) het opspuiten van het terrein niet kon worden verhinderd. Zo werd de bebouwing van de Rosandepolder een voldongen feit, maar bleef de vraag hoe het verkeer zou worden afgehandeld. Voor de ontsluiting van het nieuwe KEMA-terrein gold de eis dat er geen extra verkeer op de Klingelbeekseweg mocht komen. De oplossing hiervoor was de bouw van een viaduct, in combinatie met de omlegging en overkluizing van de Slijpbeek. De werf van Rijkswaterstaat werd wel een aftakking vanaf de Klingelbeekseweg ontsloten (Slijpbeekweg), maar met een bescheiden verkeersdruk. Dan was er nog de provinciale wens om een doorgaande Rijnparallelweg aan te leggen (in combinatie met een nieuwe Rijnbrug). Hiervoor werd een ontwerp gemaakt ten zuiden van de Klingelbeekseweg: een vierbaansweg die met viaducten over de ontsluitingswegen van KEMA en Rijkswaterstaat heen ging.

Het bestemmingsplan van het Arnhemse deel van de Rosandepolder werd gesplitst, vanwege de haast van KEMA om te bouwen. Dit gedeelte werd in 1968 vastgesteld, met uitzondering van de zone onder de Klingelbeekseweg – waar de provincie de optie van een doorgaande weg wilde openhouden. Deze weg zou echter een papieren plan blijven. De bouw van de KEMA-uitbreiding ging snel van start. Het nieuwe kortsluitlaboratorium DZL 4 trad in 1973 in werking. De onderdoorgang bij de Klingelbeekseweg was toen ook gereed. Direct ten westen van de tunnelbak kwam een rij dienstwoningen en daarachter een loods. In 1976 kocht KEMA de voormalige suiker-, wol- en papierfabriek aan de Klingelbeekseweg om er een bezoekerscentrum in te vestigen (Elektrum).

- ↓ Plan voor uitbreiding KEMA-terrein ten zuiden van de Uterchtseweg (De Hes), 1968. Met kleur aangegeven: het Laboratorium voor Toestellen en Installatiemateriaal (links), het Ingenieursbureau (acht bouwlagen, rechts) en een kantoorgebouw (vier bouwlagen, midden). [GA 3092-3177]

Terug naar 1968, het jaar dat begonnen werd met de bouw van het KEMA-cluster in de Rosandepolder. Dat maakte een herziening van de plannen voor De Hes urgent. Het gebied werd allereerst gebruikt als verbinding van De Brink naar de Rosandepolder, met de Hesweg en de nieuwe tunnel. De tweede functie was die van parkeeroverloop. In 1968 werd de Utrechtseweg verbreed en verschoof de ingang van Den Brink naar het oosten, tegenover de Hoogstedelaan. Schuin hier tegenover kwam op De Hes een groot parkeerterrein met een landschappelijke inrichting, ontworpen door landschapsarchitect Pieter Blaauwboer. Het idee om een voetgangerstunnel onder de Utrechtseweg aan te leggen, werd niet gerealiseerd. Voor de rest van het terrein (tot aan de achtererven van de Klingelbeekseweg) werd de

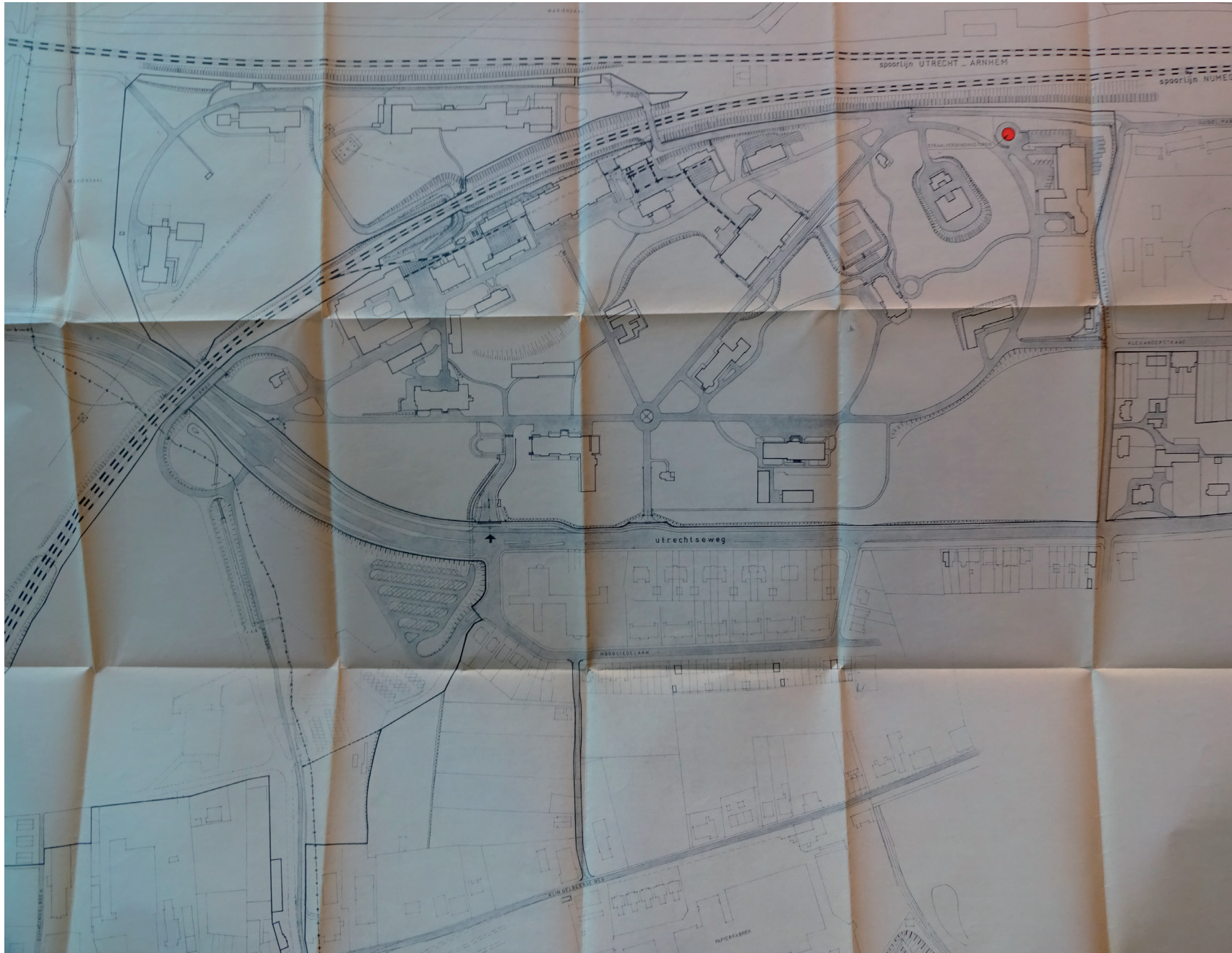
monumentale opzet uit 1960 ingeruild voor een praktische invulling, waarbij op het terrein drie grote gebouwen worden geprojecteerd: een kantoorflat tussen de Hoogstedelaan en de Slijpbeek, een kantoorgebouw met vier bouwlagen midden op het terrein en een fabriekshal aan de westzijde. Deze wordt als eerste gebouwd voor het Laboratorium voor Toestellen en Installatiemateriaal (1973). De loods wordt met een oprit vanaf de Hesweg ontsloten.

De kantoortoren was bedoeld voor het Adviesbureau van KEMA. Het gebouw zou pas in de jaren tachtig, in een gewijzigde opzet (niet hoog, maar breed) worden gerealiseerd. Hiertoe werd in 1977 een herziening van het bestemmingsplan gemaakt. Het uitgangspunt was om

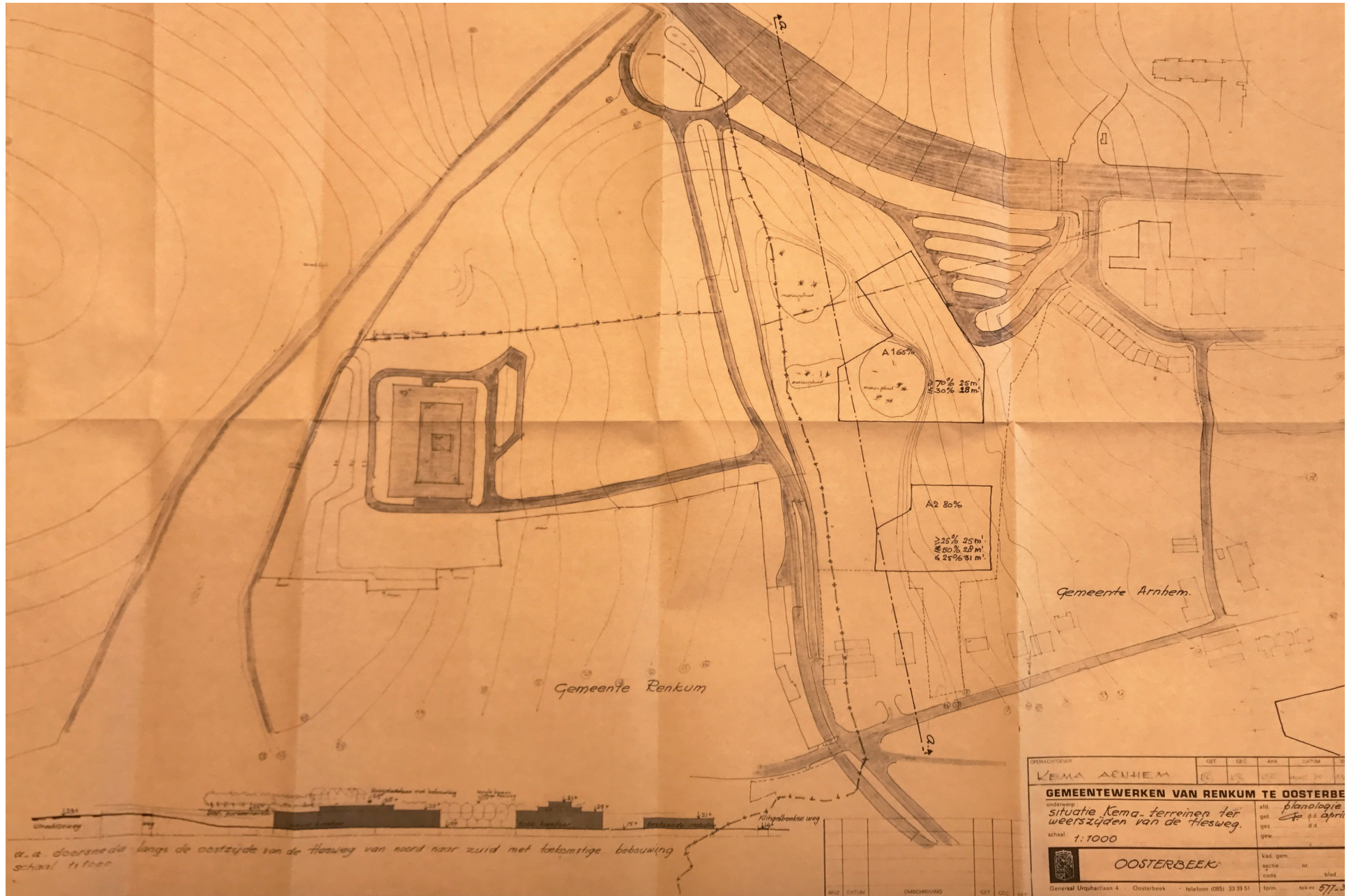
het bestaande landschap zo goed mogelijk te handhaven, de openheid tussen Arnhem en Oosterbeek zou blijven en de Slijpbeek en het glooiende landschap van het beekdal herkenbaar zouden blijven: 'Het karakteristieke van dit beekdal, gevormd door de oude Hesweg met aan weerskanten bomen, het beekje en de wanden van het dal, bestaand uit flauwe en steile taluds, moet zoveel mogelijk gehandhaafd blijven'.³¹

De centrale kantoren kwamen nog later tot stand, in de jaren negentig – eveneens in een gewijzigde opzet, naar ontwerp van Meijer en Van Schooten Architecten. De locatie kon vergroot worden richting de Klingelbeekseweg, door aankoop van de grond van de voormalige Veluco-fabriek.

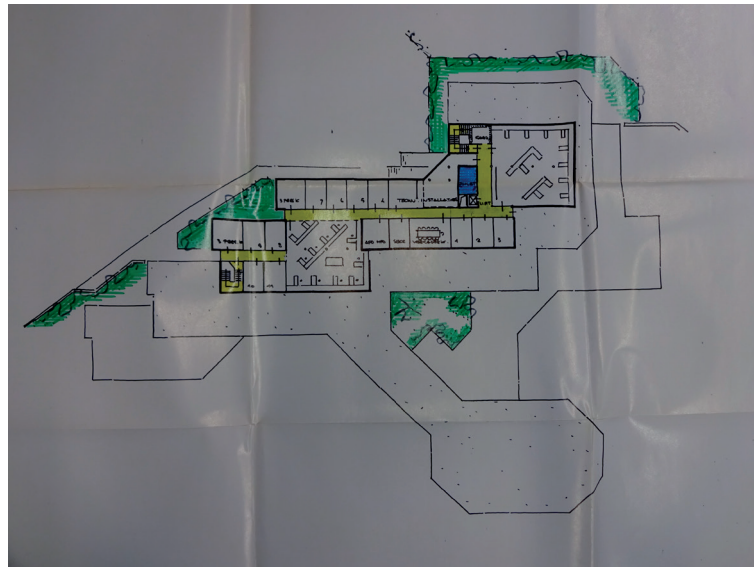
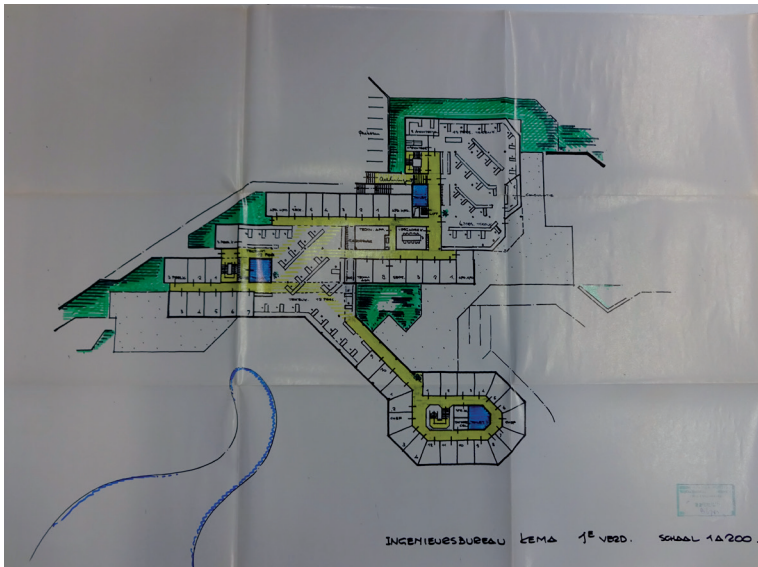
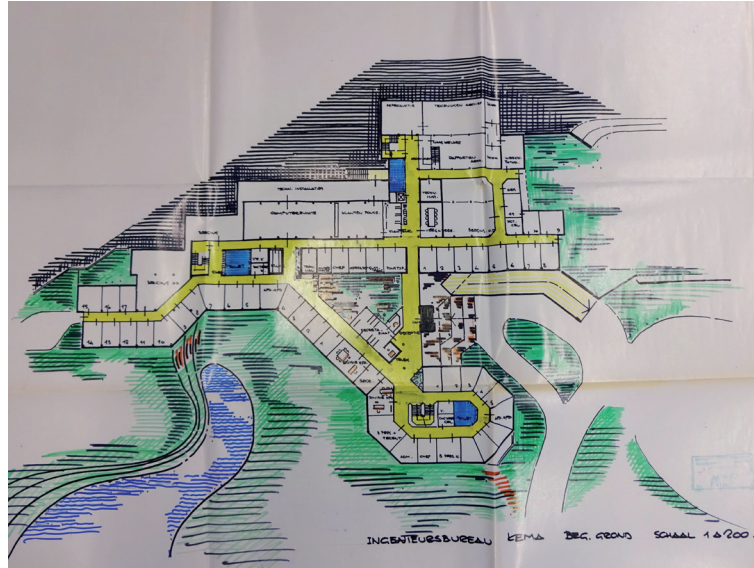
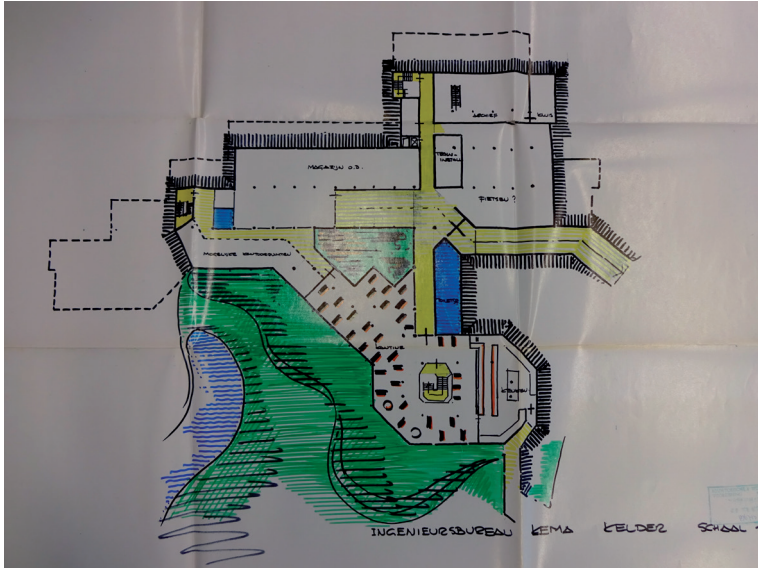
- ↓ Verplaatsing entree Den Brink en aanleg parkeerterrein op De Hes, 1968 [GA 3092-3177]

↓ Gemeente Renkum, situatie KEMA-terreinen ter weerszijden van de Hesweg, 1977. [GA 3092-3473]

↓ Ingenieursbureau KEMA, ontwerpschetsen kelder, begane grond, eerste en tweede verdieping, 1977. [GA gemeentewerken 17497]

↓ Ingenieursbureau KEMA, perspectief entree vanaf de (lage)
Slijpbeekzijde, [GA 3092-3473]

↓↓ Ingenieursbureau KEMA, gevels, 1977.
[GA gemeentewerken 17497]

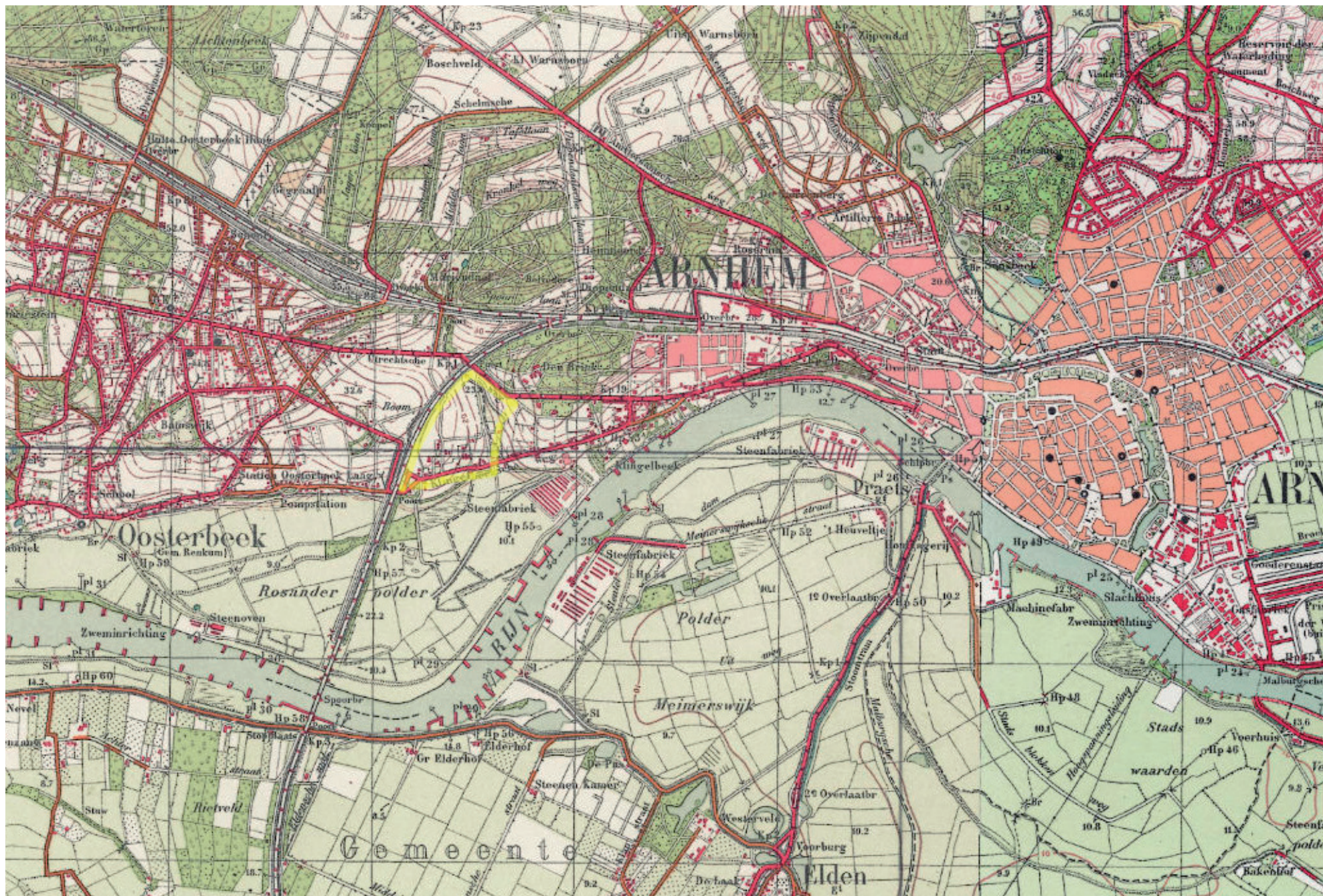
↓ Ingenieursbureau KEMA, situering, 1977.
[GA gemeentewerken 17497]

↓ Omstreeks 1850, geen heldere afkadering door landschappelijke grenzen [Topotijdreis.nl]

↓ Omstreeks 1950, heldere afkadering door infrastructurele grenzen
[Topotijdreis.nl]

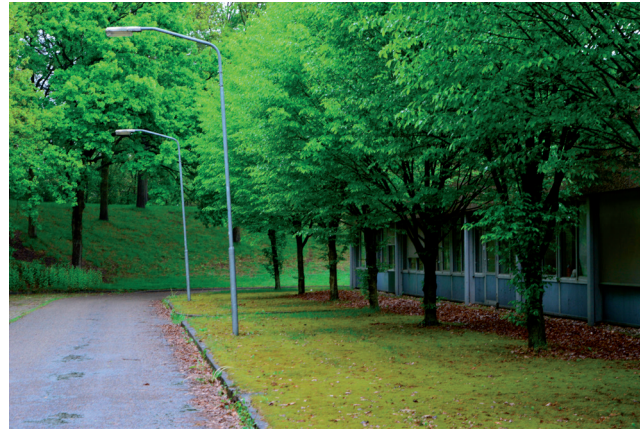
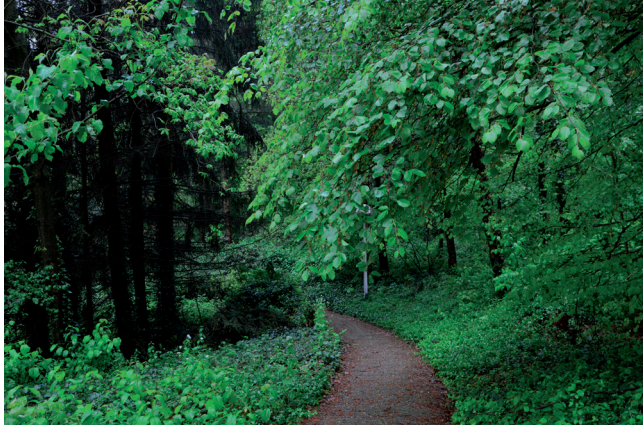

2. DE CONTRAMAL, LANDSCHAPSANALYSE

De Hes is een grensgebied. Op de grens van Arnhem en Renkum, op de grens van Veluwe en de Rijn in de poldervlakte, op de grens van hoog en laag, van zand en klei, van deftig naar 'scharrig'. Bewegend tussen statig parkdeel en informele tuinderswereld kruipt de Slijpbeek langzaam als een kameleon door het landschap. Het terrein wordt gekenmerkt door diversiteit.

De Hes is een uitgesproken en gevarieerd landschappelijk gebied. Aan de hand van een aantal landschappelijk thema's kan het gebied worden gekenschetst: topografie, vegetatie, water, omgrenzing, choreografie. Dat deze aspecten van elkaar afhankelijk zijn is inherent aan het feit dat we een landschap bekijken. Ze worden hier los van elkaar benaderd om tot een heldere karakterschets van het gebied te kunnen komen.

TOPOGRAFIE

De Hes ligt op de grens van Hoge Veluwe en laag rivierenland, maar met die vaststelling doe je nog geen recht aan het gebied. De topografie is enorm divers, en structureert het gehele terrein in een aantal deelgebieden. Opvallende kenmerken zijn de steilrand vanaf het spoor en de Utrechtseweg richting gebied, die de locatie afgrenzen. Daarnaast de langzame daling van de Hesweg, die af en toe als een moderne 'holle weg' verschijnt. In het zuiden zorgt een flauw aflopende structuur voor een diversiteit in sferen en bebouwing. De topografie, door de geologie bepaald, definieert zowel de vegetatie, de waterloop, alsook de bewegingen binnen het gebied.

Ook is de topografie in de toegangen tot gebouwen zichtbaar: een veel voorkomend principe voor de hoogteverschillen is een gedeeltelijk architectonische oplossing (trap, helling), en gedeeltelijk landschappelijk (oplopend wegdeel). De onderdoorgang van de Hesweg onder de Klingelbeekseweg naar de Rosandepolder vormt een onnatuurlijke afscheiding, die functioneel twee gebieden verbindt, maar ruimtelijk als een barrière werkt.

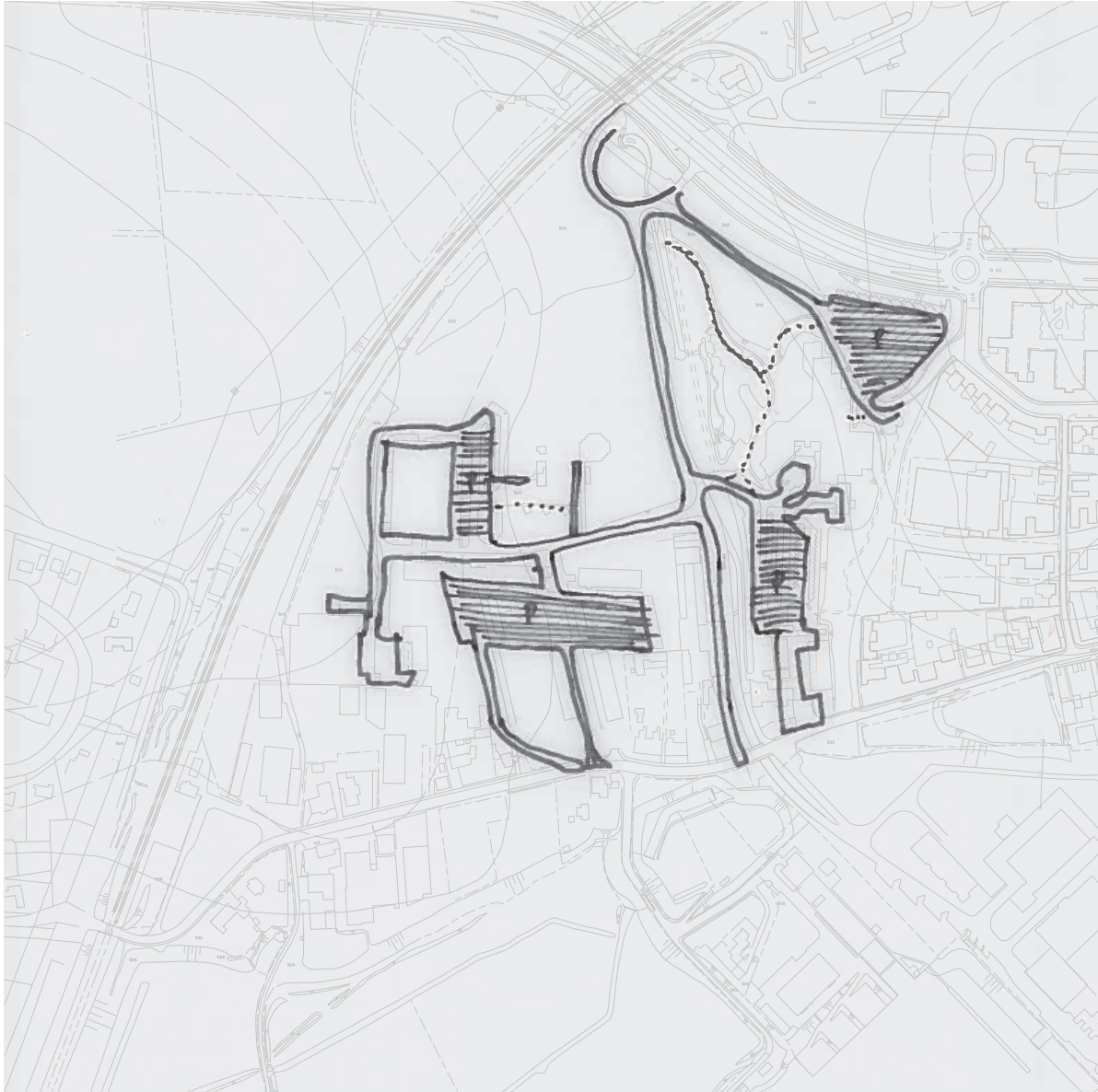
OMGRENZING

Het gebied is aan de zuidzijde poreus, informeel en toegankelijk. Aan de noordzijde gesloten - het wordt afgegrensd door de Utrechtseweg en het spoor en afgezoomd met hekken. De sporadische toegangen aan de noordkant zijn helder en duidelijk met veel zorg ontworpen. Ze zijn gemaakt voor gemotoriseerd verkeer. De entree aan de Utrechtseweg, die in de bestaande opzet een belangrijke rol ingenomen heeft, is in de huidige situatie met een hek afgesloten. Ook door de topografie (aflopend naar het zuiden) wordt de natuurlijke beweging van noord naar zuid versterkt. Vanaf de zuidkant zijn de bewegingen langzamer, behoedzamer en meer kruip-door-sluip-door. Bijzonder aan de noordzijde is de verbinding over de brug over de Utrechtseweg, die stamt uit de tijd dat het gebied verbonden was met Den Brink, het monumentale gedeelte van het KEMA-terrein ten noorden van de Utrechtseweg.

CHOREOGRAFIE

De Hes heeft een pragmatisch en chronologisch gegroeide bewegingsstructuur. De Hesweg - van noord naar zuid - midden over het terrein, is de ruggengraat van het gebied. De noordelijke helft van het gebied is parkachtig met slingerende voetpaden, een representatieve parkeerplaats, en de statige Hesweg langs de Slijpbeek, met dubbele bomenrij. Het parkdeel in het noordwesten wordt afgegrensd door een weg, loodrecht op de beek, die het reliëf in het landschap goed ervaarbaar maakt door die insnijding erin. Het kantoorgebied in het zuiden is meer verhard. Veel gebouwen hebben hier meerdere 'voorkanten' waardoor een onduidelijkheid ontstaat over de oriëntatie van de bebouwing. Een aantal bijzondere plekken zijn tot in de puntjes ontworpen, zoals de parkeerplaats in het noorden, en de aanwezigheid van een plein en hoven in het zuiden.

VEGETATIE

De vegetatie heeft een directe relatie met de ondergrond: de hogere gebieden hebben een natuurlijke vegetatie; de eiken en beuken die in de noordelijke helft van de locatie groeien creëren een structuur die doet denken aan een landschapspark. Daarentegen is de vegetatie in het lagere, zuidelijke deel meer spontaan en het resultaat van menselijke verstoring, met brandnetel, zevenblad etc., en een paar solitaire bomen waarvoor geen helder kader lijkt te bestaan. Ze lijken meer door toeval (of kleine projectgrens) hun bestaansrecht te hebben verkregen.

Als waardevolle vegetatie kan worden bestempeld (zonder uitspraken over individuele bomen te doen):

1. de bosstructuur,
2. de dubbele eikenlaan langs de Hesweg en de Slijpbeek (inclusief de charmante aftakking richting oosten),
3. de monumentale parkeerplaats met het platanen dak (ontworpen door Pieter Blaauwboer),
4. de drie boomgroepen in het noordwestelijke parkdeel.

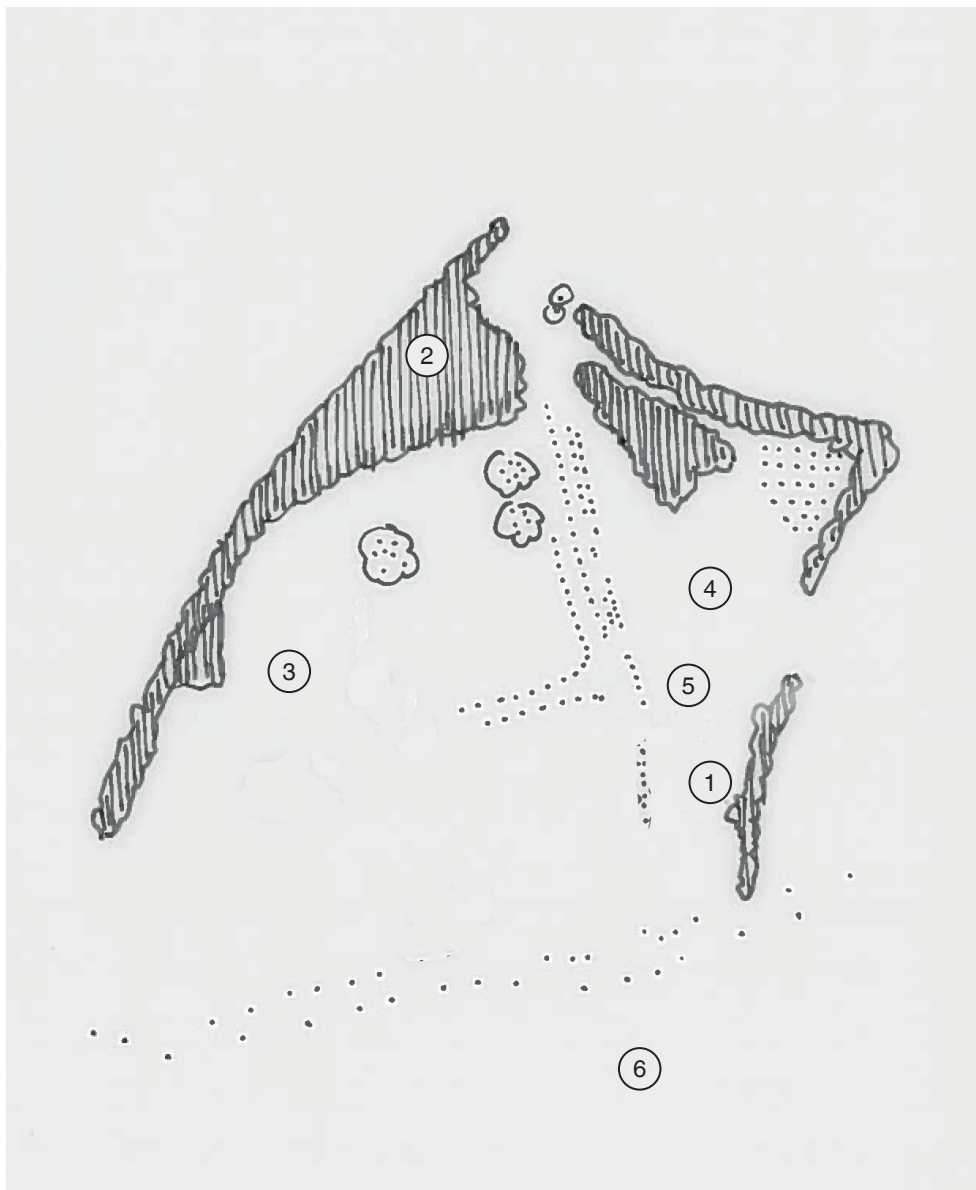
Bij het zuidelijke deel van de locatie is het feit dat de beplanting los, punctueel en open is, waardevol. Het verdient aanbeveling een boomonderzoek te laten uitvoeren om zicht te krijgen op de waarde en toestand van individuele bomen.

'Scharrig' gebied zuidzijde

Bosrand noordzijde

Parkdeel

Rondom Jacobiberg

Slijpbeek

Rosandepolder en Rijn

WATER

De Slijpbeek is een belangrijke ader en een dragend element van het gebied. De beek ontspringt op landgoed Mariëndael en loopt door de Rosandepolder naar de Rijn. Tussen Mariëndael en De Hes is een duiker onder de Utrechtseweg door. Op De Hes neemt de Slijpbeek verschillende karakters aan, die met de kwaliteiten van vegetatie en topografie een reeks uitgesproken plekken heeft opgeleverd.

Binnen De Hes verandert de identiteit van de beek van 1) een landschappelijk karakter met dichte grassen bij de entree aan de Utrechtseweg, naar 2) een statig kanaaltje langs de dubbele eikenlaan, via een 3) waterval naar 4) een tuin binnen bij het ingenieursbureau in het noordoosten, naar 5) een functionele, in beton gekanaliseerd element in het zuiden van de locatie. Hier duikt de beek weer onder de weg door, om in de Rosandepolder weer als landschappelijke kreek op te duiken. Deze diversiteit is ook voor de ecologie waardevol: de andere waterstanden zorgen voor een diverse vegetatie en fauna.

1. De Slijpbeek
2. De groene randen
3. Het veld
4. De helling
5. Het ensemble achter de Klingelbeekseweg

3. GEBIEDEN EN GEBOUWEN, RUIMTELIJKE ANALYSE

De Hes is een landschap vol sporen uit de lange geschiedenis: de watermolen aan de Slijpbeek, kwekerijen, fabriekjes, werkplaatsen en woningen langs de Klingelbeekseweg en laboratoria en kantoren van KEMA verspreid over het terrein. De Hes is onderdeel van een groter geheel: de steilrand tussen Veluwe en Rijndal. Tegelijk is het terrein ook weer op te delen in gebieden met eigen eigenaardigheden, buitenruimtes en gebouwen. De deelgebieden van De Hes zijn de Slijpbeek, de groene randen, het veld, de helling en het ensemble achter de Klingelbeekseweg.

DE SLIJPBEEK

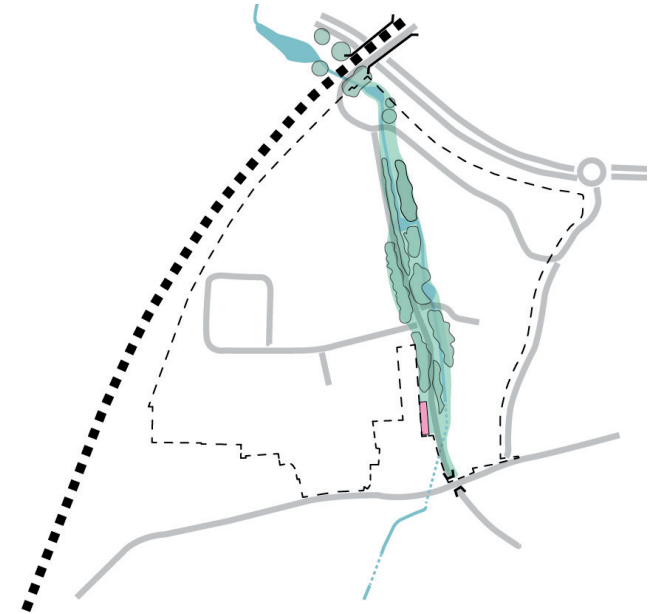
De Slijpbeek is de ruggengraat van De Hes en vormt ook de gemeentegrens tussen Arnhem en Renkum. De beek stroomt in het noorden via een duiker onder de Utrechtseweg door het terrein op en duikt in het zuiden onder de Klingelbeekseweg door naar de Rosandepolder. Daartussenin neemt de beek verschillende gedaantes aan: een beek in het groen, een lommerrijk kanaaltje, een vijver in een 'Japanse' tuin (Pieter Blaauwboer) bij het ingenieursbureau (H01 en H02), een betonnen bak en een betonnen buis. Langs de beek loopt de Hesweg, een historische verbinding van de hoge en lage routes langs de Rijn, voorzien van laanbeplanting. De weg takt niet meer vanzelfsprekend aan op de buitenwereld. De toegang vanaf de Arnhemseweg is dichtgezet, met de aanleg van een rotonde iets verder naar het oosten – waarmee Den Brink en Hoogstede ontsloten worden. De entree van De Hes is nu aan De Schutterij/Hoogstedelaan. In het zuiden duikt de Hesweg met een diep viaduct onder de Klingelbeekseweg door, een erfenis uit de KEMA-tijd, toen de laboratoria in de Rosandepolder vanaf eigen KEMA-terrein ontsloten moesten worden, zonder de Klingelbeekseweg te belasten.

Kwaliteiten Slijpbeek:

- De waterstructuur van de Slijpbeek, in zijn wisselende gedaantes, inclusief een plantsoen met kunstwerk aan de noordrand van het terrein en een watertuin bij het ingenieursbureau (H01 en H02);
- De laanbeplanting langs de Hesweg;
- Een herkenbare hoofdstructuur van noord naar zuid, met (ingewikkelde) aansluitingen op de Utrechtseweg en de Klingelbeekseweg;
- Kunstwerken: De Polstokhoogspringer (Frans Gerritsen, 2000); Vogel (Jozef Kemperman, 2000) en Split Heads (Garrison Machinijill, jaartal onbekend).

Knelpunten Slijpbeek

- Zichtbaarheid en landschappelijke inbedding van de beek ten zuiden van gebouw H01;
- Aansluiting van de Hesweg op de Arnhemseweg en Klingelbeekseweg.

DE GROENE RANDEN

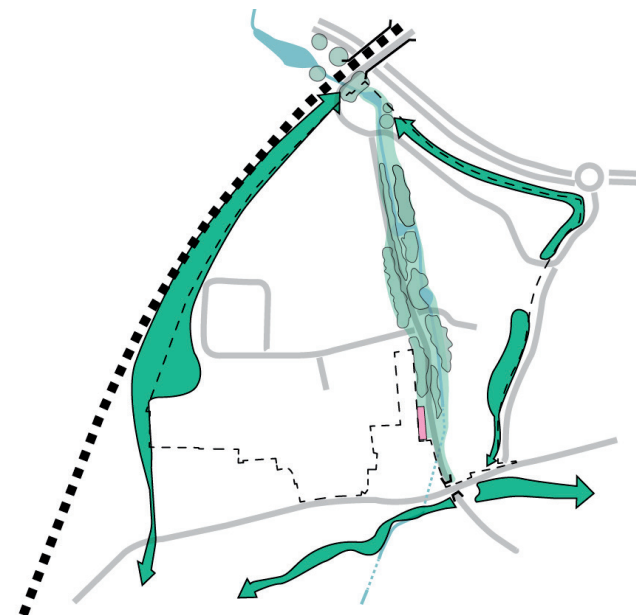
Langs het spoor, de Utrechtseweg en de Hoogstedelaan is De Hes omgordeld door opgaand groen. Zo ontstaat een natuurlijke coulisse, gericht op de Rijnvallei. Bovendien worden de grenzen met de aanliggende verkeers- en spoorweg verzacht. De groende omgrenzing breekt in de noordelijke punt van het terrein open. Hier is zicht op de Utrechtseweg en komt de Slijpbeek bovengronds in een plantsoen met een kunstwerk Frans Gerritsen. Een voetgangersbrug zorgt voor een verbinding naar Den Brink. In de noordoostelijke punt van het terrein is in de groene rand een parkeerterrein aangelegd, ontworpen door Pieter Blaauwboer als parkeervoorziening voor Den Brink. De parkeervakken zijn voorzien van een boombeplanting en met hagen afgeschermd. Hierdoor ontstaat een prachtig parkachtig beeld, in plaats van de gebruikelijke zee van blik. De groene rand beslaat ongeveer tweederde van de buitenomtrek van De Hes. Hier zijn slechts twee toegangen in uitgespaard: de Hesweg (afgesloten) en De Smederij/Hoogstedelaan aan de oostzijde. De aanleg van de spoordijk aan de westzijde van De Hes sloot in de negentiende eeuw een oude onverharde route naar Mariëndael af, die aan de andere zijde van de spoorbaan nog steeds bestaat en langs het spoor richting de Klingelbeekseweg loopt. Hier zou (met een tunneltje) een fiets- en wandelverbinding naar Mariëndael kunnen worden gerealiseerd.

Kwaliteiten groene randen:

- Visuele begrenzing (en geluidsbuffer) van De Hes naar de spoordijk, de Arnhemseweg en de buurt Hoogstede toe;
- Groen karakter, het terrein heeft de gedaante van groene coulissen, die open is richting de Rijn;
- Landschappelijk aangelegd parkeerterrein van uitzonderlijke kwaliteit;
- Doorzicht op de Arnhemseweg;
- Voetgangersverbinding naar Den Brink en (in potentie) naar Mariëndael.

Knelpunten groene randen:

- Geringe doordringbaarheid. De Hes ligt nogal afgekeerd van zijn omgeving, terwijl de grote stedelijke en landschappelijke diversiteit een verrijking van het gebied (als woonwijk) kan betekenen.

HET VELD

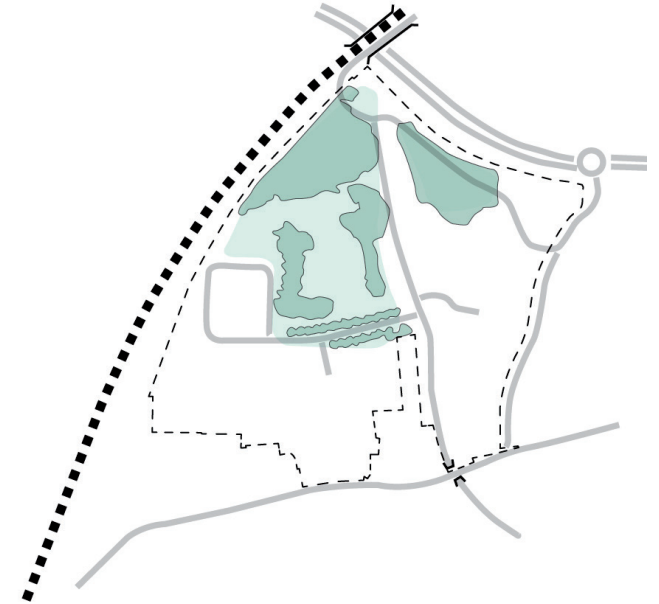
De noordelijke zone van De Hes is grotendeels onbebouwd gebleven, als een nooit aangesproken bouwreserve van KEMA. Dit terrein ligt relatief hoog, loopt glooiend af richting de Rijn en bestaat uit een centraal gazon met enkele boom groepen en solitaire bomen. Aan alle zijden is het gebied omgeven door groenstroken of bomenrijen. Oorspronkelijk was het veld in gebruik als kwekerij. De website van de buurtvereniging Hoogstede en Klingelbeek (www.hoogstede.nl) vermeldt in het midden van de vorige eeuw een aantal kwekers langs de Hesweg: rozenkwekerij Muscosa, groentekwekerij Jongeling en kwekerijen van Boxma en Berns. Nadat de kwekerijen verdwenen, bleef het gebied als grasland in gebruik – wachtend op een volgende bestemming. Een gebouw is in deze zone gerealiseerd, het Laboratorium voor Toestellen en Installatiemateriaal (1973).

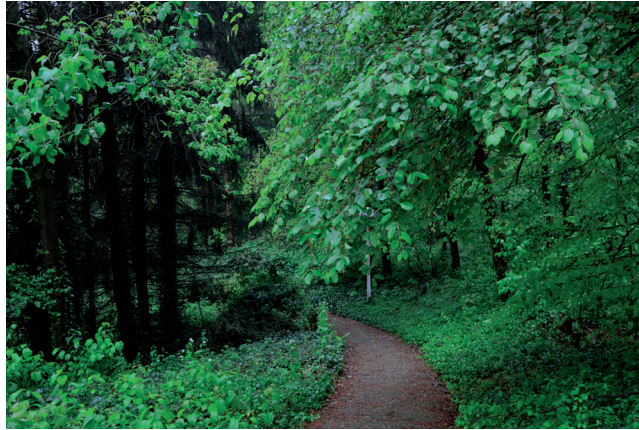
Kwaliteiten het veld:

- Glooiend vlak, met een groen kader en enkele solitaire bomen en boomgroepen;
- Oplopende ontsluitingsweg met boombeplanting, die het open veld vanaf de (lager gelegen) Hesweg ontsluit.

Knelpunten het veld:

- Stedenbouwkundige en ruimtelijke kwaliteit van het Laboratorium voor Toestellen en Installatiemateriaal uit 1973 – dat zich niet kan meten met de kwaliteit van de laboratoria uit de bouwperiode onder J.C. van Staveren, de eerste directeur van KEMA (van 1929 tot 1966).

DE HELLING

De oostzijde van De Hes (het deel in de gemeente Arnhem) kent een relatief groot verval en verbindt de hooggelegen Hoogstedelaan/Smederij met de lager gelegen Slijpbeek. De topografie geeft dit talud een vanzelfsprekende indeling in sferen en plekken. Aan de noordzijde, binnen de groene rand van de locatie, is het parkeerterrein en de Hoogstedelaan, die is omgeven door bomen en uitmondt op de Hesweg. Ten zuiden hiervan staat een groot kantoorgebouw uit de jaren tachtig, ooit gebouwd als ingenieursbureau van KEMA en tegenwoordig bekend onder de wat meer prozaïsche namen H01 en H02. Dit gebouw is aan de westzijde omgeven door een watertuin (zie gebied 1: de Slijpbeek) en aan de (lage) zuidzijde door een parkeerterrein. De zuidelijke uitloper van het talud is een smalle strook tussen Hesweg (de tunnelbak) en De Schutterij. Ooit stond hier watermolen De Hes, later een ververij en hoedenfabriek. Dit fabriekserf bleef bewaard. Het bestaat uit een centrale verharding met daaromheen een aantal vervallen loodsen. Belangrijk in dit ensemble is de oriëntatie op de Klingelbeekseweg, als onderdeel van het bedrijvenlint.

Het ingenieursbureau van KEMA heeft een oppervlakte van 11.000 m², maar is discreet in de landschappelijke setting opgenomen. Dat was ook de bedoeling van het bestemmingsplan uit 1977, waarin de ambitie werd verwoord om het bestaande landschap van de Slijpbeek en het beekdal (het talud) zo goed in stand te houden. Het gebouw is in 1977 ontworpen door het vaste

architectenteam van KEMA, dat werd geleid door Jaap de Gruijter (1900-1979), een voormalig assistent van KEMA-architect Georg Hamerpagt. Door de ligging in het talud oogt het gebouw aan de oostzijde bescheiden. Door een stapeling van volumes en een horizontale geleding wordt het optisch verder verkleind. Opvallend aan het interieur is dat de werkkamers waar mogelijk op het landschap zijn georiënteerd. Het

Kwaliteiten de helling

- Steilrand met relatief grote hoogteverschillen, en aansluiting op de Slijpbeek en vijverpartijen;
- Voormalig ingenieursbureau van KEMA (H01 en H02), vanwege de landschappelijke inpassing, de geleding van de bouwmassa en de horizontale architectuur – kenmerkend voor de bouwperiode;
- Bedrijvenerf ter plaatse van de voormalige watermolen, met name de opzet van het erf (gebouwen rond een open ruimte) en de oriëntatie op de Klingelbeekseweg;
- Kunst: vijftien glazen delen (Ubbo Scheffer, 1982) en vlucht moderne meeuwen (Piet Slegers, 1963), beiden in de nabijheid van het ingenieursbureau.

Knelpunten de helling

- Lastige verbinding in oost-west richting, mede door de barrièrewerking van het ingenieursbureau;
- Matige kwaliteit van het parkeerterrein ten zuiden van het ingenieursbureau.

HET ENSEMBLE ACHTER DE KLINGELBEEKSEWEG

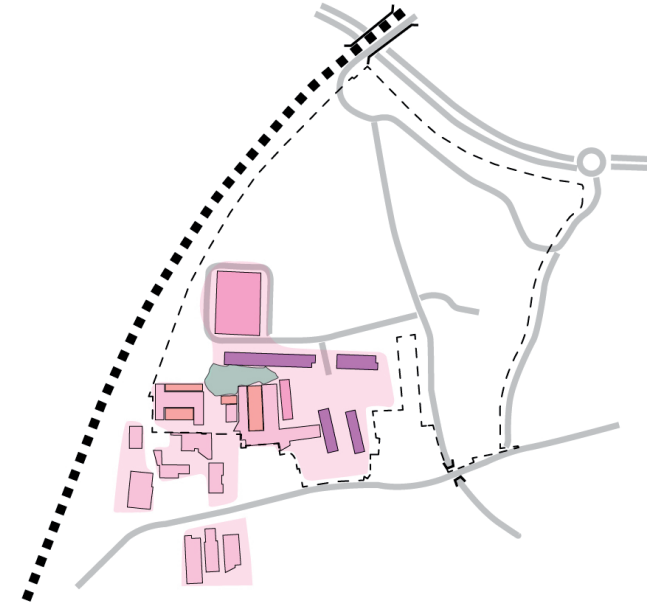
De zuidelijke grens van De Hes heeft een onregelmatig verloop, omdat de kavels aan de Klingelbeekseweg deels bij het terrein horen en deels ook niet. De sfeer en ruimtelijke kwaliteit van deze zuidelijke zone, wordt bepaald door de eeuwenoude bedrijvigheid langs dit lint. Er is een variatie van gebouwen: groot en klein, oud en recent. Het eigendom van KEMA aan de Klingelbeekseweg beperkte zich aanvankelijk tot de percelen aan weerszijden van de Hesweg, waar in 1971 de ondergrondse verbinding met de Rosandepolder werd aangelegd. Hier bouwde KEMA ook enkele dienstwoningen. Later werd ook het terrein van de voormalige Veluwe conservenfabriek Veluco verworven. De bestaande bebouwing werd gedeeltelijk opgenomen in grote nieuwe loodsen. In de jaren negentig ontwierp Meyer en Van Schooten Architecten een viertal moderne kantoren met laboratoria, deels ter plaatse van de voormalige Veluco fabrieken. Deze gelikte kantoorgebouwen zorgen voor een opvallend contrast, bijvoorbeeld met de naburige caravanstalling of het recyclingbedrijf.

Kwaliteiten het ensemble:

- Historische gelaagdheid van bedrijfs- en kantoorgebouwen;
- Het plein (parkeerterrein) centraal in deze zone, met aangrenzende bedrijfsgebouwen;
- Restanten van eerdere fabrieken, werkplaatsen en opslagruimten, deels opgenomen in latere bedrijfshallen;
- Doorzichten over de Klingelbeekseweg richting Rijn.

Knelpunten het ensemble:

- Dichtslibben bebouwing door latere loodsenbouw;
- Dichtzetten van zichtlijnen vanaf het open veld (gebouwen H21 en H31).

Behoud bestaande kwaliteiten

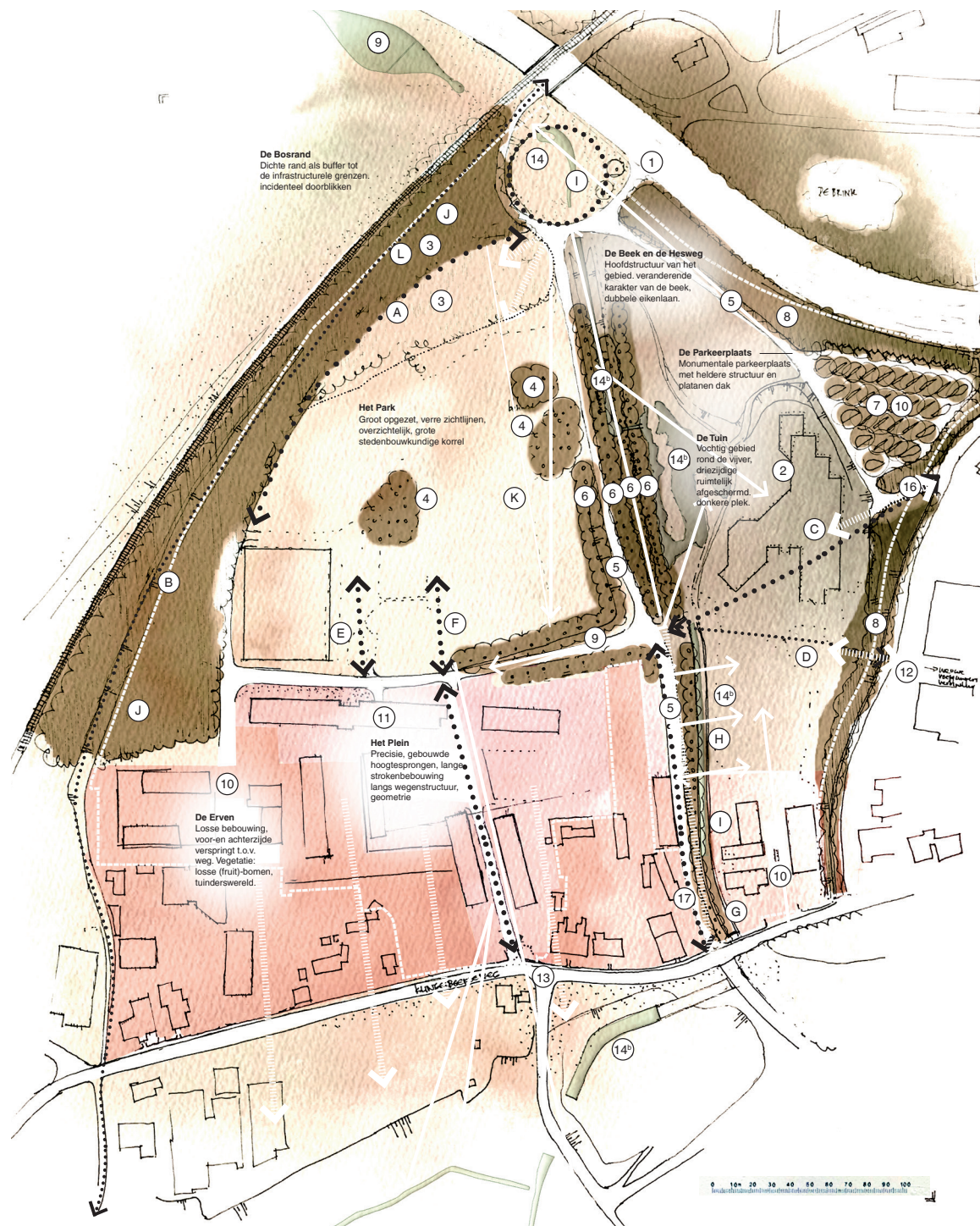
- 1 aansluiting utrechtseweg
- 2 tuin bij vijver
- 3 bosrand als buffer tot spoor (min 25 m)
- 4 monumentale boomgroepen
- 5 bestaande wegenstructuur (Hesweg, weg langs boomrij W-O, en van parkeerplaats NO naar N)
- 6 eikenrij (4*) langs Hesweg en beek
- 7 Parkeerplaats met platanen
- 8 Bosrand
- 9 boomrij en topografie weg W-O
- 10 hovenstructuur
- 11 pleinstructuur (westelijk deel)
- 12 aansluitingsmogelijkheid Klingenbeek
- 13 hoeveelheid toegang zuidzijde
- 14 slijpbeek met verschillende karakters (b=behoud)
- 15 (voetgangers)verbinding richting Den Brink
- 16 verbinding Oostzijde
- 17 topografie in het hele gebied , m.u.v onderdoorgang onder Klingelbeekseweg

Aanbevelingen hoofdstructuur

- A nieuwe verbinding NW
- B voetgangersverbinding richting rosandepolder
- C nieuwe verbinding bij Jacobiberg
- D nieuwe voetgangersverbinding richting klingenbeek
- E nieuwe wegenstructuur over bestaande wegenstructuur
- F doorlopende wegenstructuur
- G Hesweg aansluiten Klingenbeekseweg
- H behoud en herstel eikenlaan
- I nieuwe expressie water
- J ruimte om te parkeren in de bosrand
- K vrijhouden 25 meter westelijk van Hesweg
- L bosrand als buffer tot spoor (min 25 m)

In wit aangegeven lijnen: Zichtlijnen
Doorgetrokken: bestaande zichtlijn
Gestreept: mogelijke nieuwe zichtlijn

-> nieuwe verbinding
-> nieuwe voetgangersverbinding
-> bestaande zichtlijn, behouden
-> kans nieuwe zichtlijn

4. KERNWAARDEN

De Hes is, anders dan Den Brink, niet een monumentaal ensemble met een belangrijke cultuurhistorische kwaliteit. Het gebied heeft wel een uitgesproken karakter en kwaliteiten, die toekomstige nieuwe ontwikkelingen meerwaarde en een historische gelaagdheid kunnen geven. De conclusies van dit onderzoek zijn vanuit dit standpunt geschreven en richten zich op de uitdaging hoe cultuurhistorische en landschappelijke kwaliteit bij kan dragen aan een vitale, herkenbare en hoogwaardige stadswijk. Ze zijn opgenomen in kernwaarden, die de belangrijkste ruimtelijke kenmerken van De Hes typeren. Ze vormen een weerslag van de landschappelijke en maatschappelijke condities van de plek en bepalen sfeer en karakter van het gebied. Deze ruimtelijke ingrediënten kunnen bij toekomstige ontwikkelingen een leidraad zijn.

1. STEILRAND

De Hes vormt de overgang van de Veluwe naar de Rijn, van zand naar klei, van gesloten naar open.

Dit is zichtbaar in de uitzichten, de overgangen en contrasten in het landschap en de vegetatie en de ruimtelijke (morfologische) opbouw, die is bepaald door de Veluwe (hoog), de Rijnvallei (laag) en de Slijpbeek (uitgesleten).

2. TUSSENZONE OP EEN DUBBELE GRADIËNT

De Hes is een overgangsgebied tussen stad en buitengebied (landschappelijk), tussen de formele stad en de informele stad (cultureel). De Hes was altijd een doorgangsplek, een scharrelzone, een vrijplaats en een enigszins scharrige stadsrand.

Dit is zichtbaar in de contrasten (bijvoorbeeld tussen de Utrechtseweg en de Klingelbeekseweg), de functionele diversiteit, de informaliteit en tijdelijkheid van functies.

3. LOMMERRIJK: DE GROENE KWALITEIT

De Hes als geheel is geen park en ook geen bos of een lustoord. Het groen is wel overal zichtbaar en prominent aanwezig – met uitzondering van delen van het ensemble met werkplaatsen en bedrijfsgebouwen.

Dit is zichtbaar in een patchwork van groenstructuren en vegetatietypen, die zijn gestructureerd rondom de Klingelbeek.

4. GELAAGDHEID EN DIVERSITEIT

De Hes is als een palimpsest van historische episoden en een knooppunt van sferen en doelgroepen. In het gebied en de gebouwen is de geschiedenis van deze plek af te lezen. De Hes is niet een stadsdeel uit een stuk, maar een gevarieerd landschap vol tegenstellingen en historische verwijzingen. Hier is niet de sfeer van de buitenplaatsen in Oosterbeek of de singels van Arnhem, maar ook niet die van de Veluwe of de industriezones elders in de stad. Het is alles bij elkaar.

Dit is zichtbaar in een uitgesproken diversiteit: sjiek en sjofel, de vele historische elementen: Hesweg, kleinschalige lintbebouwing, verschillende fases van industrialisatie en grootschalige industrie, tot aan Superdutch kantoren.

NOTEN & BRONNEN

1. Hans Kooger, *Rondom Den Brink, omzwervingen door West-Arnhem*, Arnhem 1987, en: www.hoogstede.nl.
2. Wim Lavooij, *Twee eeuwen bouwen aan Arnhem, de stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad*, Zutphen 1990, p. 73.
3. Ibidem. p. 79-84.
4. Ibidem, p. 86.
5. *Gids der voornaamste gemeenten van Nederland, meer in het bijzonder ten behoeve van hen, die zich in een dezer gemeenten wensen te vestigen*, Arnhem 1929, p. 31.
6. Marinke Steenhuis, *Stedenbouw in het landschap, Pieter Verhagen (1882-1950)*, Rotterdam 2007, p. 242-243.
7. Brief Van Hoogstraten 27 maart 1930. Aan burgemeester de Monchy. Gelders Archief 2195-860.
8. Brief aan B. en W. van Arnhem, 7 juni 1930, Gelders Archief 2195-860.
9. Ibidem
10. De raad stelde de afspraken in 1934 vast en Gedeputeerde Staten gaven in hetzelfde jaar hun goedkeuring. Het terrein was twee jaar eerder al verkocht.
11. 2195-860: Plan Hoogstede, 1934. Verkaveling architectenbureau H.J. Tiemens.
12. Het complex is beschermd als rijksmonument, complexnummer: 528070.
13. 2198-180. Toelichting behorende bij het Partiële Uitbreidingsplan in Onderdelen 'Hoogstede' Arnhem, 1953.
14. Brief BenW aan directeur Gemeentewerken, 19 mei 1949. 2198-180.
15. 2198-180 Secretarie gemeente Arnhem, 1950-1959. Uitbreidingsplan Hoogstede 1953. 19 mei 1949, brief gemeentebestuur aan directeur Gemeentewerken.
16. 2198-180. Toelichting behorende bij het Partiële Uitbreidingsplan in Onderdelen 'Hoogstede' Arnhem, 1953.
17. Commissie voor het stadsplan 31 januari 1952.
18. Plandienst der provincie Gelderland, d.d. 7 juni 1952. 2198-180 Secretarie gemeente Arnhem, 1950-1959. Uitbreidingsplan Hoogstede 1953.
19. Schrijven directeur gemeentewerken aan BenW, 28 februari 1953.
20. 2198-180 Secretarie gemeente Arnhem, 1950-1959. Uitbreidingsplan Hoogstede 1953.
21. Idem, Brief, 14 juni 1953.
22. Idem, Brief, 12 juni 1953.
23. Idem, Brief, 15 juni 1953.
24. Idem, Brief, 15 juni 1953.
25. Idem, Brief, 17 juni 1953.
26. Idem, Brief, 15 juni 1953.
27. Idem, Brief, 18 juni 1953.
28. Idem, Brief, 17 juli 1953.
29. Bezwaarschrift KEMA, 12 november 1962. 2199-285, definitieve plan Hoogstede, met uitbreiding KEMA.
30. Aan BenW, van Dir. GW, 14 augustus 1963.
31. Archiefblok 3092, gemeentewerken Renkum 1956-1988, 347-3. BP Hesweg-Klingelbeekseweg 1977.

LITERATUUR

KEMA, *KEMA Arnhem*, Arnhem 1973

Kooger, Hans, *Rondom Den Brink, omzwervingen door West-Arnhem*, Arnhem 1987

Lavooij, Wim, *Twee eeuwen bouwen aan Arnhem, de stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad*, Zutphen 1990

Steenhuis, Marinke, *Stedenbouw in het landschap. Pieter Verhagen (1882-1950)*, Rotterdam 2007

ARCHIEVEN

Gelders Archief, Arnhem

WEBSITES

www.hoogstede.nl

www.topotijdreis.nl

COLOFON

Dit onderzoek werd uitgevoerd in opdracht van Amvest door SteenhuisMeurs, in samenwerking met Berte Daan landschap architectuur.

Projectteam:

Prof. dr. ir. Paul Meurs, Dr. Marinke Steenhuis, Victorien van Koningsberger MA, Vita Teunissen MA en ir. Benjo Zwarteveen; Berte Daan MSc ETH.

SteenhuisMeurs Vennebroek BV,
Hoofdweg 255 9765 CH Paterswolde
www.steenhuismeurs.nl

Berte Daan landschap en architectuur
Terp 31, 8637 VH Wiuwert
www.bertedaan.nl

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van SteenhuisMeurs.

© SteenhuisMeurs en Berte Daan, 2018

